

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“KORONAVİRUS PANDEMİYASI ŞƏRAİTİNDƏ XİDMƏT SFERASI
MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ AVTOMATLAŞDIRILMIŞ MÜHASİBAT UÇOTU
SİSTEMLƏRİNİN TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Səmədov Kənan Təbriz

BAKI - 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ _____ ” _____ **2022_-ci il**

“KORONAVIRUS PANDEMİYASI ŞƏRAİTİNDƏ XİDMƏT SFERASI
MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ AVTOMATLAŞDIRILMIŞ MÜHASİBAT UÇOTU
SİSTEMLƏRİNİN TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402-Mühasibat uçotu və audit

İxtisaslaşma: “Xidmət sferasında mühasibat uçotu və audit”

Qrup: 426

Magistrant:

Kənan Səmədov Təbriz

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.ü.f.d. Əbdülhəsənov Tural Tofiq oğlu

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:

i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayil Xəlil oğlu

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKİ – 2022

Elm andı

Mən, Səmədov Kənan Təbriz oğlu and içirəm ki, “Koronavirus pandemiyası şəraitində xidmət sferası müəssisələrində avtomatlaşdırılmış mühasibat uçotu sistemlərinin tətbiqi məsələləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normaları və istinad qaydalarına tamamilə riayət edərək və istifadə etdiyim mənbələrin hamısını ədəbiyyat siyahısında əks etdirərək yazmışam.

“KORONAVİRUS PANDEMİYASI ŞƏRAİTİNDƏ XİDMƏT SFERASI MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ AVTOMATLAŞDIRILMIŞ MÜHASİBAT UÇOTU SİSTEMLƏRİNİN TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Koronavirus pandemiyası ilə əlaqəli olaraq, dünya iqtisadi sistemi həm struktur dəyişiklikləri, həm də müxtəlif sosial amillərin təsiri altında mühüm dəyişikliklərə məruz qalır.

Tədqiqatın məqsədi: Dissertasiya işinin məqsədi koronavirus pandemiyası şəraitində xidmət müəssisələrində mühasibat uçotunun tətbiqi məsələləridir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqat statistik, proqram-məqsədli metodların, sistemin idarə edilməsinin metod və prinsiplərinin istifadəsinə əsaslanır. İşçi fərziyələrin formalaşdırılması və sübutu təsnifat metodları, modelləşdirmə, nöqtə indeksli qiymətləndirmələr, iqtisadi və riyazi modelləşdirmə, klaster analizi və sintezi, ekstremal qruplaşmalar, struktur və funksional metodlar əsasında aparılmışdır.

Tədqiqatın informasiya bazası: Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi, Mühasibat uçotunun konseptual əsasları, Milli Mühasibat Uçotu Standartları, Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartları xidmət müəssisələrində mühasibat uçotu üzrə dərslik, monoqrafiyalar, məlumat kitabçaları, mühasibat uçotu və iqtisadi nəzəriyyə üzrə lüğət, müxtəlif jurnallarda, internet saytlarında dərc olunmuş məqalələr, avtoreferatlar və s. istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Hazırda mühasibat uçotunun, xarici və daxili maliyyə hesabatlarının təşkili, habelə mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsinin bir sıra digər problemlərinə dair nəzəri işlənmələr və praktiki tövsiyələr xidmət sahəsinə aid edilmir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Tədqiqatın elmi yeniliyi bu sahədə aparılan son tədqiqatlardadır, ona görə də hər il yeni uçot metodları hazırlanır. Dissertasiyanın praktiki tövsiyələrindən xidmət müəssisələri mühasibat uçotu prosesinin optimallaşdırılması problemlərinin həllində istifadə edilə bilər.

Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr: Tədqiqatın tətbiq sahələri müvafiq fənlər üzrə ali peşə təhsili sistemində, xidmət müəssisələrinin rəhbərləri və işçiləri tərəfindən keyfiyyətin yaxşılaşdırılması, fəaliyyətlərinin səmərəliliyi üçün istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: xidmət sektoru, mühasibat uçotu, avtomatlaşdırılmış informasiya sistemi

“ISSUES OF APPLICATION OF AUTOMATED ACCOUNTING SYSTEMS IN THE SERVICE SPHERE IN THE CORONAVIRUS PANDEMIC”

SUMMARY

The actuality of the subject: In connection with the coronavirus pandemic, the world economic system is subject to important changes in both structural changes and the influence of various social factors.

Purpose and tasks of the research: The purpose of the dissertation is the introduction of accounting in the service enterprises in coronavirus pandemic conditions.

Used research methods: The research is based on the use of statistical methods, methods and principles of system management. The formulation of working assumptions and evidence was carried out on the basis of classification methods, modeling, dot index assessments, economic and mathematical modeling, cluster analysis and synthesis, extreme groups, structural and functional methods.

The information base of the research: The Civil Code of the Republic of Azerbaijan, the Customs Code of the Republic of Azerbaijan, National Accounting Standards, National Accounting Standards, International Financial Reporting Standards, Monographs, Information Booklets, Accounting and Economic Theory, published on various magazines, websites The articles, authoreferts etc. were used.

Restrictions of research: Currently, the organization of accounting, foreign and domestic financial statements, as well as theoretical development and practical recommendations on a number of other problems of improvement of accounting are not included in the field of service.

The novelty and practical results of investigation: The research is the recent research in this area, so new accounting methods are being prepared annually. Service enterprises from the practical recommendations of the dissertation can be used in solving the problems of optimizing the accounting process.

Scientific-practical significance of results: The fields of study can be used for the higher vocational education system in the high vocational education system, heads of service institutions and employees, for the efficiency of their activities.

Keywords: Service sector, accounting, automated information system, pandemic

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AR	Azərbaycan Respublikası
AWP	Avtomatlaşdırılmış İş Stansiyaları
KOM	Kiçik və Orta Müəssisələr
MHBS	Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı
TRB	Təşkilat Resurslarının Planlaşdırılması
ÜTT	Ümumdünya Ticarət Təşkilatının

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	8
I FƏSİL. XİDMƏT MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MALİYYƏ UÇOTUNUN TƏŞKİL EDİLMƏSİNİN NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ	12
1.1. Xidmətlərin sosial-iqtisadi mahiyyəti və rolu.....	12
1.2. Xidmət göstərən müəssisələrdə uçot siyasətinin formalaşdırılmasına metodoloji yanaşmalar.....	17
1.3. Mühasibat uçotu obyektı kimi xidmət sferasındakı müəssisələrin fəaliyyətinin xüsusiyyətləri	24
II FƏSİL. KORONOVİRUS PANDEMİYASI ŞƏRAİTİNDƏ XİDMƏT SFERASI MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ AVTOMATLAŞDIRILMIŞ MÜHASİBAT UÇOTU SİSTEMLƏRİNİN TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ VƏ YARANAN PROBLEMLƏR	29
2.1. Koronavirus pandemiyası şəraitində xidmət sferası müəssisələrində muhasibat uçot prosesinin təşkili problemləri	29
2.2. İqtisadi bir obyektin idarə edilməsində mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılmış informasiya sistemi	35
2.3. Mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılması üçün proqramın seçimi	43
FƏSİL III. XİDMƏT SFERASI MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MALİYYƏ HESABATLARININ HAZIRLANMASI İŞİNİN TƏŞKİLİ VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI	48
3.1. Xidmət sektoru müəssisələrində maliyyə hesabatlarının hazırlanması prinsipləri	48
3.2. Xidmət sferası müəssisələrində uçot prosesinin təşkili problemləri.....	58
3.3. Xidmət göstərən müəssisələrdə mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsi	62
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	67
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	70
Cədvəllərin siyahısı	74
Sxemlərin siyahısı	74
Şəkillərin siyahısı	74

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Koronavirus pandemiyası ilə əlaqəli olaraq, dünya iqtisadi sistemi həm struktur dəyişiklikləri, həm də müxtəlif sosial amillərin təsiri altında mühüm dəyişikliklərə məruz qalır. Transformasiya ona gətirib çıxarmışdır ki, inkişaf etmiş ölkələrdə aparıcı iqtisadi sahə xidmət sektorudur. Xidmətlərin istehlakının genişlənməsi XXI əsrin əvvəllərində iqtisadi həyatın ən mühüm hadisələrindən biridir. Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) məlumatına görə, dünya üzrə ümumi məhsulda xidmətlərin payı 60%-dən çoxdur.

Xidmət sektoru sosial həyatın ən mühüm sahələrindən biridir və fəaliyyətimizin bütün istiqamətlərinə mühüm təsir göstərir. Bu baxımdan xidmət fəaliyyəti insanların maddi həyat təminatında müəyyən rol oynayır, burada onlar öz mənəvi fəaliyyətlərinin müxtəlif növlərini həyata keçirirlər. Xidmət sahəsi bir tərəfdən əhaliyə göstərilən xidmətlər məcmusudur, digər tərəfdən isə xidmət fəaliyyəti çərçivəsində istehlakçılara maddi və sosial-mədəni xidmətlər göstərən təşkilatlar və ayrı-ayrı icraçılar məcmusudur.

Xidmət sferası müəssisələrinin mühasibat uçotunda xüsusi yeri mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılmış forması tutur. Mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılması vasitələrindən istifadə mühasibat uçotunun yeni formasının formalaşmasına gətirib çıxarmır. Əslində, avtomatlaşdırılmış forma müxtəlif uçot növlərinin bütöv dəstidir.

Kompüterlərin istifadəsi müxtəlif mühasibat proqramlarının yaradılmasına və yayılmasına səbəb olmuşdur. Hal-hazırda mürəkkəb uçot proqramları, eləcə də ayrı-ayrı obyektlərin uçotu üçün proqramlar istifadə olunur. Mühasiblərin müasir iş yerləri fərdi kompüterlərlə təchiz edilmiş və onların əsasında mühasibin avtomatlaşdırılmış iş yerləri yaradılmışdır. Onlar mühasibat uçotunun müxtəlif sahələri üçün avtomatik olaraq ilkin sənədləri və məşin qrafiklərini yaratmağa və birləşdirilmiş uçot və hesabat registrlərini tərtib etmək üçün nəticələri hesablama mərkəzinə ötürməyə imkan verir. Onların həyata keçirilməsi mühasibat uçotunun tam və kompleks avtomatlaşdırılması problemini həll etməyə kömək edir.

Mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılmış forması bir çox növ kompüterlər və digər ofis avadanlıqları, həmçinin program təminatı ilə əlaqədar olaraq inkişaf etməkdə davam edir.

İstənilən xidmət sektorunda mühasibat uçotu məlumatlarının əhəmiyyətli həcmdə dövriyyəsinə yeni informasiya texnologiyalarının üstünlüklərindən istifadə etməklə nail olmaq olar. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, heç bir mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılması sistemi peşəkar mühasibi tam əvəz etmək iqtidarında deyil. O, ancaq özünü rutin işlərdən azad etməklə onun yerinə yetirdiyi funksiyaların üslubuna və keyfiyyətinə təsir edə bilər. Buna görə də, mühasibin ixtisasına olan tələblər artır, onun səlahiyyətləri məsələlərinin dairəsi əhəmiyyətli dərəcədə genişlənir. Bu gün müasir fərdi kompüterlər mühasib işində zəruri vasitədir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilməsi səviyyəsi: Aparıcı xarici alimlər K. Drury, D.Middleton, J., Foster, C.T. Horngren, R.Enthony, K.Ward, P. Terney, Ş. Datar I. Weber, A.Guericke, A.Daile, D.Hahn, D.Norton, R.Kaplan, Parmenter D., R.Mann, E. Mayer, D. Hope, R. Fraser, T.Raichman, P. Horvat, H. Anderson, L. Bernstein, R. Brailey, D. Caldwell, M. Matthews, B. Needles, M.Perera, J.Richard və başqaları xidmət müəssisələrində avtomatlaşdırılmış muhasibat uçotu sisteminin öyrənilməsinə fundamental töhfə vermişlər.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiya işinin məqsədi koronavirus pandemiyası şəraitində xidmət müəssisələrində mühasibat uçotunun tətbiqi məsələləridir. Bu məqsəddə çatmaq üçün işdə aşağıdakı vəzifələr həll olunur:

- Konsepsiyanı aydınlaşdırmaq və xidmətlərin sosial-iqtisadi dəyərini müəyyən etmək;
- xidmət sektorunun xüsusiyyətlərini müəyyən etmək və onların xidmət müəssisələrində mühasibat uçotunun təşkili və aparılmasına təsirini açıqlamaq;
- Koronavirus pandemiyası şəraitində xidmət müəssisələrində ilkin, maliyyə və idarəetmə uçotunun təşkilini, habelə ümumilikdə mühasibat uçotunun təşkili problemlərini araşdırmaq;
- xidmət müəssisələrində maliyyə hesabatlarının hazırlanması və hesabatların verilməsi prinsiplərini işləyib hazırlamaq.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın predmeti Koronavirus pandemiyası şəraitində xidmət müəssisələrində ilkin, maliyyə və idarəetmə uçotunun təşkili nəzəriyyəsi və təcrübəsidir. Bu işin obyektı xidmət müəssisələrində uçot və hesabat prosesidir.

Tədqiqat metodları: Tədqiqat statistik, program-məqsədli metodların, sistemin idarə edilməsinin metod və prinsiplərinin istifadəsinə əsaslanır. İşçi fərziyyələrin formalaşdırılması və sübutu təsnifat metodları, modelləşdirmə, nöqtə indeksli qiymətləndirmələr, iqtisadi və riyazi modelləşdirmə, klaster analizi və sintezi, ekstremal qruplaşmalar, struktur və funksional metodlar əsasında aparılmışdır.

İqtisadi proqnozun əsas məsələlərini hazırlayarkən, tədqiq olunan problemə sistemli yanaşma həyata keçirildi ki, bu da tədqiqatın mürəkkəbliyini müəyyən etməyə imkan verdi.

Tədqiqatın informasiya bazası: “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2018), Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi, Mühasibat uçotunun konseptual əsasları, Milli Mühasibat Uçotu Standartları, Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartları, Azərbaycan Respublikası Dövlət Komitəsi, xidmət müəssisələrində mühasibat uçotu üzrə dərslər, monoqrafiyalar, məlumat kitabçaları, mühasibat uçotu və iqtisadi nəzəriyyə üzrə lüğət, müxtəlif jurnallarda, internet saytlarında dərc olunmuş məqalələr, avtoreferatlar və s. istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Hazırda mühasibat uçotunun, xarici və daxili maliyyə hesabatlarının təşkili, habelə mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsinin bir sıra digər problemlərinə dair nəzəri işlənmələr və praktiki tövsiyələr xidmət sahəsinə aid edilmir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqatın elmi yeniliyi bu sahədə aparılan son tədqiqatlardadır, ona görə də hər il yeni uçot metodları hazırlanır. Habelə,

- Xidmət sektorunda çoxlu sayda mühasibat uçotu funksiyalarını avtomatlaşdırmağa imkan verir;

- kompüter texnologiyasından yalnız mühasibat məlumatlarının emalı üçün deyil, həm də onların toplanması, qeydiyyatı, ötürülməsi və sistemləşdirilməsi üçün istifadə etmək imkanı;

- ikili yazılış prinsipi əsasında debet və kredit dövriyyələrinin hesablar üzrə proqramlı qruplaşdırılmasının həyata keçirilməsi;

- Xidmət sektorunda mühasibat uçotu prosesinin yüksək dəqiqliyini və səmərəliliyini, mühasibat məlumatlarının etibarlılığını, mühasibat uçotu işçilərinin məhsuldarlığının artırılmasını, bütün növ mühasibat uçotu və planlaşdırmanın əlaqələndirilməsini təmin edir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Praktiki əhəmiyyəti Koronavirus pandemiyası şəraitində xidmət sahəsində mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılmış təşkili müəssisə sahibi tərəfindən göstərilən işlərin və xidmətlərin izlənməsinə, onların icrasına edilmiş düzəlişlərin auditinə, vizullaşdırma qabiliyyəti ilə istənilən hesabatların çıxarılmasına lazımi nəzarəti təmin edəcəkdir. Tədqiqatın tətbiq sahələri müvafiq fənlər üzrə ali peşə təhsili sistemində, xidmət müəssisələrinin rəhbərləri və işçiləri tərəfindən keyfiyyətin yaxşılaşdırılması, fəaliyyətlərinin səmərəliliyi üçün istifadə edilə bilər.

I FƏSİL. XİDMƏT MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MALİYYƏ UÇOTUNUN TƏŞKİL EDİLMƏSİNİN NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ

1.1. Xidmətlərin sosial-iqtisadi mahiyyəti və rolu

Müasir xidmət sektoru insanın həm özündən, həm də sosial sistemin deformasiyasından lazımi dərəcədə müdafiəsini təmin edə bilmir, çünki xidmət sektorunda iqtisadi determinizmin nəticələri üstünlük təşkil edir. Sosial dəstəyin olmaması və sosial müdafiənin zəifliyi səbəbindən insana qənaət edən proseslər, peşəkarlıq üçün stimullar yox olur və şəxsiyyətin həyat keyfiyyəti aşağı düşür. Xidmət sektoru xidmət fəaliyyəti olmadan liberal iqtisadiyyatın davamı kimi zərərli nəticələri əvvəlcədən müəyyən edir, çünki o, xidmət bazarında inhisarçılığını qoruyur və sosial əhval-ruhiyyənin sabitliyinə məhəl qoymur. Xidmətlərin yüksək qiyməti müştəri münasibətlərini zəiflədir, istehlakçı mövcud xidmətlərin axtarışına məhkum olur. Xidmət sahəsində qanunların tətbiqi xidmət fəaliyyətinin inkişafına şərait yaradacaq ki, bunun üçün bütün əsaslar var.

Müasir dünyada xidmətlərin göstərilməsi iqtisadiyyatın ən perspektivli və sürətlə inkişaf edən sahələrindən biridir ki, bu da insanın artan tələbatının ödənilməsinə, həyat və həyat fəaliyyətinin rahatlığının təmin edilməsinə, əhəlinin öz məişətinin yaradılmasından azad edilməsinə yönəlmiş xidmət sahəsini formalaşdırır. Bu sahəyə nəqliyyat, rabitə, turizm, informasiya, nəşriyyat xidmətləri, ticarət, ictimai qidalanma və s. əhatə edən müxtəlif fəaliyyət növləri daxildir (Cooper R. 2005: p.30).

Xidmət sahəsinin təkamülü istehsalın inkişafı ilə eyni vaxtda baş verirdi ki, bu da XVI–XIX əsrlər boyu elmi-texniki tərəqqidən irəli gəlirdi. Bununla yanaşı, tədricən xidmət sahəsi iri və KOM-də daxil olmaqla, sənaye-təşkilatlanmış sahələrin məcmusu ilə transformasiyaya uğramışdır. Bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrdə bu proses bir tərəfdən əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsi və insanların ödəniş qabiliyyətli tələbatının artması, digər tərəfdən isə sahibkarların kapital qoyuluşunun iqtisadi cəhətdən səmərəli növü kimi xidmət göstərməsinə dair fəaliyyətinin yayılması ilə bağlıdır.

Əhaliyə xidmətlərin göstərilməsinin fəal inkişafı ötən əsrin əsas xarakteristikası olmuşdur. Hazırda elm nailiyyətlərinin intensiv istifadəsi sayəsində əhaliyə göstərilən xidmətlər spektri yeni innovasiya növlərini əhatə edir. İdarəetmə və konsaltinq xidmətləri, telekommunikasiya texnologiyalarının istehsalı, maliyyə axınlarının optimallaşdırılması, proqram təminatının hazırlanması və onun müşayiəti və digər xidmətlər inkişaf etmişdir.

Bütün bunlar ölkə iqtisadiyyatında struktur dəyişikliklərinə təsir göstərir, xidmət sahəsinin istehsalında və inkişafında, əhalinin məşğulluq strukturunda müsbət dəyişikliklərin olduğunu göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadiyyatın üçüncü sektoru bir çox ölkələrin rifahının yüksəlməsinə sanballı töhfə verir.

İqtisadçı alim İ.V.Şavandina xidmətlərin sosial-iqtisadi səmərəliliyinin mahiyyətinin və onların təsnifatının mahiyyətinin öyrənilməsində, xarici və yerli elm adamlarının ötən əsrin 50-60 ilində xidmətlərinə ciddi diqqət çəkdi. Yerli alimlərin xidmətlərin inkişafına həsr olunmuş ilk nəşrləri XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində meydana çıxıb. Məhz o vaxt inkişaf etmiş ölkələrin xidmət sahəsi ÜDM-ə iqtisadiyyatın sənaye və aqrar sektorları ilə birlikdə götürülənlər kimi, təxminən, bir o qədər çox məhsul gətirməyə başladı (Кузнецова С. 2008: с.72).

İqtisadçı alimlər, xüsusilə K. Qrenroos hesab edirdi ki, yalnız 90-cı illərdə alimlər xidmətin təriflərindən birində həvəssiz dayanmışlar. H. Voraçek öz mülahizələrində əmindir ki, xidməti müəyyən etmək cəhdlərindən heç biri uğurla nəticələnməyib.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafının müasir dövrü ölkənin innovativ inkişaf yoluna keçidi probleminə marağın artması ilə əlamətdardır. Sənaye iqtisadiyyatı paradiqmasının “yeni iqtisadiyyat” xarakterli xidmətlə əvəzlənməsi vəzifəsi həll olunur (Salahov Ə.S. 2000: s.113).

Sənaye iqtisadiyyatının ən mühüm xüsusiyyəti istehsal sektorunun məhsulun maksimallaşdırılması üzərində cəmləşməsidir. “Faydalılıq” termini, bir qayda olaraq, maddi məhsula münasibətdə “keyfiyyət” kateqoriyası, ona olan tələblərə tam uyğun olaraq məhsulların buraxılması deməkdir. Xammaldan, materialdan, istehsal güclərindən, əmək ehtiyatlarından daha dolğun və səmərəli istifadə sahəsində

istehsal ehtiyatları axtarıldı. “Yeni iqtisadiyyat”ın inkişafı Azərbaycanda prioritet istiqamətlərdən biridir. Xidmət sektorunun inkişafının əsas səbəbləri bunlardır: (Cooper R. 2005: p.45).

- əhalinin rifahının yüksəldilməsi;
- insanların boş vaxtının artması;
- tamamilə yeni mal növlərinin meydana çıxması və məlum olanların mürəkkəbləşməsi, onlara ixtisaslı texniki xidmət göstərilməsini tələb edir;
- əhəmiyyətli başlanğıc kapitalla ehtiyacın olmaması səbəbindən sahibkarlar üçün cəlbədicilik;
- xidmətlərin göstərilməsi imkanlarını genişləndirən telekommunikasiya və informasiyalaşdırma sahəsində texnologiyanın inkişafı.

Xidmət iqtisadiyyatında təşkilatlar müştərilərin şəxsi, çox vaxt xüsusi ehtiyaclarını daha yaxşı qarşılamaqla faydalılığı artırmağa çalışırlar. Xidmət təsərrüfatının ən mühüm vəzifələri insan üçün əlverişli mühit yaratmaq, onların sağlamlığını yaxşılaşdırmaq, intellektual və təhsil səviyyələrini yüksəltməkdir. Sənaye və xidmət təsərrüfatının fərdi xarakterik xüsusiyyətlərinin müqayisəsi cədvəldə təqdim olunur.

Cədvəl 1: Sənaye və xidmət iqtisadiyyatının xüsusiyyətləri

Müqayisə sahəsi	Sənaye iqtisadiyyatı	Xidmət iqtisadiyyatı
İqtisadi əlaqələrin inkişafı	Hamar, təkamül xarakterli və proqnozlaşdırıla bilən. Milli iqtisadiyyatlar daxilində həyata keçirilir	Partlayıcı, dinamik, bəzi hallarda - xaotikdir. İqtisadi qloballaşma prosesləri ilə bağlıdır
Məhsul və xidmətlərin həyat dövrünün müddəti	Böyük	Kiçik
Əsas resurs növü	Maliyyə	İntellektual
Ən mühüm əsas fəaliyyət göstəriciləri	Maliyyə göstəriciləri, ilk növbədə, mənfəət	Maliyyə göstəricilərindən - şirkətin kapitallaşması; qeyri-maliyyə (keyfiyyət) göstəriciləri - müştəri məmnuniyyəti, onun şirkətə loyallığı və s.
İstehsalın əsas elementi	Maddi (əsas və dövriyyə vəsaitləri) və əmək ehtiyatları	Qeyri-maddi aktivlər
Ehtiyatların kəşfiyyatı obyektı	Daxili proseslər	Biznes proseslərinin, bütün dəyər zəncirinin sistem idarəçiliyi

Mənbə: Астахов В П. 2011: с.226

Cədvəl 1-də xidmət iqtisadiyyatının ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri xidmətlərin istehlakına diqqətin dəyişdirilməsidir. Beynəlxalq statistika göstərir ki, insanların rifahının yüksəlməsi və həyat keyfiyyətinin yaxşılaşması onların istehlak xərclərinin strukturunun dəyişməsinə, o cümlədən xidmətlərə çəkilən xərclərin payının artmasına səbəb olur. Xidmət nədir? Xidmət (ingilis dilindən. Service) insanın istənilən tələbatını ödəyən faydalı effekt olan əmək fəaliyyətinin nəticəsidir. Xidmət maddi formada deyil, fəaliyyət formasında verilən faydadır.

Cədvəl 2: “Xidmət” anlayışının təfsiri

Müəllif	Təfsiri
R.Maler	Xidmətlər satış məqsədilə istehsal olunan qeyri-maddi aktivlərdir. Qeyri-maddi aktivlər (və ya maddi dəyər) fiziki obyekt olmayan, lakin dəyəri olan dəyərdir - pul qiymətləndirilməsi.
K. Qrenroos	Xidmət - zəruri hallarda istehlakçı və xidmət işçiləri, fiziki resurslar, müəssisənin - xidmət təminatçısı sistemi arasında yaranan bir sıra qeyri-maddi hərəkətlərdən ibarət bir prosesdir.
K. Marks	Xidmət hər hansı digər məhsul kimi müəyyən əməklə əldə edilən xüsusi istifadə dəyəri kimi başa düşülməlidir; lakin xidmətin istifadə dəyərinin özəlliyi ondan ibarətdir ki, əmək xidmətləri əşya kimi deyil, fəaliyyət kimi müəyyən edir.
T. Hill	Xidmətlər müəyyən bir təsərrüfat vahidinə mənsub olan şəxsin və ya əmtəənin vəziyyətinin əvvəlkindən başqa bir təsərrüfat vahidinin fəaliyyəti nəticəsində yaranan dəyişməsidir. Başqa sözlə desək, müştərinin müəyyən xərci olan ehtiyaclarını ödəmək üçün yerinə yetirilən işlərin məcmusudur.
K. Lavlok	Xidmət, xidmət və ya məhsul əldə etməyə yönəlmiş maddi və ya qeyri-maddi hərəkətlər nəticəsində müəyyən vaxt və yerdə istehlakçı üçün dəyər yaradan və faydaların müəyyənləşdirilməsini təmin edən iqtisadi fəaliyyət növüdür.
P. Norman	Xidmət bir xidmət təşkilatı tərəfindən müştəriyə təklif olunan faydadır.
F. Kotler	Xidmət bir tərəfin digərinə təklif edə biləcəyi və əsasən hiss olunmayan və bir şeyin mənimsənilməsinə səbəb olmayan hər hansı bir tədbir və ya fayda kimi başa düşülməlidir. Xidmətlərin istehsalı maddi formada əmtəə ilə əlaqəli ola bilər və ya olmaya da bilər.

Mənbə: Ткач В.И. 2004: с.160

Burada görüldüyü kimi xidmət iqtisadiyyatının ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri xidmətlərin istehlakına diqqətin dəyişdirilməsidir. Beynəlxalq statistika göstərir ki, insanların rifahının yüksəlməsi və həyat keyfiyyətinin yaxşılaşması onların istehlak xərclərinin strukturunun dəyişməsinə, o cümlədən xidmətlərə çəkilən xərclərin payının artmasına səbəb olur.

Beləliklə, “xidmət” anlayışının bir çox tərfi var. Onları təhlil edərək, Xidmətin

müəyyənləşdirilməsinə iki yanaşma ayırmaq olar (Хорнгрен Ч. Т., Фостер Дж. 2005: с.347):

- “xidmət “ fayda verən bir hərəkət kimi, digərinə kömək edir;
- Xidmət sahibkarlığının fəaliyyətinin məhsulu (nəticəsi) kimi “xidmət”.

Xidmət anlayışının tam müəyyənləşdirilməsinin mövcudluğu istehsalçı ilə alıcının istehlak xidmətlərinin göstərilməsi bazarında qarşılıqlı əlaqə prosesini təsvir edən nəzəri konstruksiyanın yaradılması üçün məcburidir. Xidmətin iqtisadi kateqoriya kimi təhlili bizi mahiyyətinin konsepsiyasını aydınlaşdırmağa imkan verdi.

Yuxarıda göstərilənlərə yekun vuraraq, biz ümumi "xidmət" anlayışının müəyyən edilməsinə dəqiqləşdirmişik: bu, ictimai əməyin qeyri - ticarət mübadiləsi formasında, istehsalçı və xidmətin istehlakçısının fəaliyyətinin bilavasitə faydalı prosesi kimi, məqsədi - xidmətin özünün qarşılıqlı fayda əldə etməsi və istehlak faydalılığının artırılmasıdır. Bu tərifə əsaslanaraq, "xidmət" konsepsiyasının məzmununun aşağıdakı əsas xüsusiyyətlərini müəyyən edəcəyik: (Кузнецова С. 2008: с.86)

- onların istehsalçıları və istehlakçıları arasında xidmətlər tələb və təklif əsasında onların arasında birbaşa mübadilə kimi həyata keçirilir;
- ictimai əmək münasibətlərinin daşıyıcısı kimi faydalı fəaliyyət, yəni tələbatdan və istehsal zərurətindən irəli gələn bilavasitə məqsəduyğun, faydalı proses kimi əmək çıxış edir;
- ictimai əməyin səmərəliliyi və onun forması əsasən xidmətlərin müxtəlif növlərinin göstərilməsi üzrə görülən işlərin keyfiyyəti ilə deyil, dəyəri ilə müəyyən edilir;
- ictimai əmək münasibətlərinin bilavasitə obyektini ondan ayrılmış maddi-məhsul, yəni mal deyil, xüsusi faydalı fəaliyyətdir.

Son zamanlar xidmət sektorunda mühasibat uçotu müasir biznesdə getdikcə populyarlaşır. Bununla belə, maddi sferaya yönəlmiş müəssisələr öz xüsusiyyətlərinə və çətinliklərinə görə xidmət sektorunun müəssisələrindən keyfiyyətcə fərqlənirlər, çünki onların mahiyyətində maddi dəyər deyil, xidmət -

anlayış, belə deyək, mücərrəddir. Xidmətlərin uçotu nomenklaturaya uyğun aparılır. Hər bir fərdi xidmətin dəyərinin hesablanması mühasibat uçotu və vergitutma sisteminin tələblərinə tabedir.

Xidmət sektoru iqtisadiyyatın və idarəetmənin bir çox komponentlərini özündə birləşdirən çoxşaxəli sahədir. Bu səbəbdən də mühasiblərdə xeyli problemləli vəziyyət yaranır. Xidmətlərin göstərilməsində əla təşkilati-hüquqi statusa malik müxtəlif mülkiyyət formalı təşkilatlar, fərdi sahibkarlar, ailə biznesmenləri çalışır. Bu, yalnız moda deyil, həm də sərfəlidir. Yeni imkanlar, ardınca isə yeni mülkiyyət formaları yaranır. Bu internet, şəbəkə marketinqi və daha çoxdur.

Beləliklə, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində xidmət sektorunda fəaliyyət göstərən maddi və qeyri-maddi təşkilatları ayırmaq mümkündür. Bu tikinti, sənaye və ya qida sənayesi ola bilər. Xidmət sektorunda mühasibat uçotu qeyri-müəyyən bir anlayışdır ki, bu da müəssisənin əmlakı haqqında əldə edilmiş məlumatların yalnız toplanması, təhlili və qeydiyyatını deyil, həm də maliyyə və təsərrüfat əməliyyatlarının uçotunu əhatə edir.

1.2. Xidmət göstərən müəssisələrdə uçot siyasətinin formalaşdırılmasına metodoloji yanaşmalar

“Uçot siyasəti” termini sözün həm geniş, həm də dar mənasında istifadə olunur. Birinci halda uçot siyasətini dövlətin, ictimai müəssisələrin apardığı uçot siyasəti adlandırmaq olar. Dar mənada bu termin yalnız müəssisənin siyasətini ifadə edir. Bundan əlavə, “mühasibat uçotu siyasəti” termini bu şəkildə şərh olunur.

Adekvat sahəvi uçot siyasətinin işlənilib hazırlanması onun formalaşmasının ümumi nəzəri əsaslarının təhlilini, bu aspektlərin vəhdətində metodoloji, təşkilati və iqtisadi komponentin açıqlanmasını, onun qurulması və həyata keçirilməsi problemlərinin xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Uçot siyasətinin formalaşdırılmasının metodoloji əsaslarını dərinləşdirmək üçün ilk növbədə onun mahiyyətini təhlil etmək lazımdır (Salahov Ə.S., Mehdiyev V.M. 2016: c.243).

Xidmət göstərən müəssisələrin iqtisadi nəzəriyyəsi və praktikasında uçot

siyasəti fenomeni nisbətən yenidir. Təşkilatın bütün sahələrdə fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyi onun düzgün başa düşülməsindən, tərtib edilməsindən, açıqlanmasından və həyata keçirilməsindən çox asılıdır.

Xarici ədəbiyyatda bu anlayışın müxtəlif təriflərindən istifadə olunur. Daxili mühasibat uçotunda uçot siyasəti məsələlərinin nəzərdən keçirilməsində birincilik A.S.Bakaevə məxsusdur və L.Z.Şneydman onlar uçot siyasətini müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin faktlarının ilkin müşahidəsi, dəyərinin ölçülməsi, cari qruplaşdırılması və yekun ümumiləşdirilməsi və ya uçot metodunun həyata keçirilməsi proseduru kimi müəyyən edirlər.

A.A.Vetrov “Uçot siyasətində yeniliklər” adlı məqaləsində uçot siyasəti müəyyən edilərkən mühasibat uçotu sahəsində formalaşmış ənənələrin nəzərə alınmasını zəruri hesab etmişdir. Bezrukikh P.S., Kondrakov N.P., Paliy V.F. və başqaları uçot siyasətinin tərifinə fəaliyyətin xüsusiyyətlərinə istinad daxil edirlər.

Metodoloji aspektlər xidmət göstərən müəssisələrin fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin formalaşması proseduruna, maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsinə təsir edən uçot siyasətinin aspektləridir.

Xidmət göstərən müəssisələrin uçot siyasəti haqqında əmrdə ən azı aşağıdakı məlumatlar açıqlanmalıdır:

- pul vəsaitlərindən başqa digər əmlakın müqabilində alınmış əsas vəsaitlərin qiymətləndirilməsi üsulları haqqında;
- mühasibat uçotuna qəbul edilən əsas vəsaitlərin dəyərində dəyişikliklər (o cümlədən başa çatdırılma, yenidənqurma, qismən ləğvetmə, yenidən qiymətləndirmə halları) haqqında;
- təşkilat tərəfindən qəbul edilmiş əsas vəsaitlərin faydalı istifadə müddəti haqqında (əsas qruplar üzrə);
- icarə müqaviləsi üzrə təqdim edilmiş və alınmış əsas vəsaitlərin obyektləri haqqında;
- əsas vəsaitlərin ayrı-ayrı maddələrinin uçotunda amortizasiya ayırmalarının hesablanması üsullarına dair.

Uçot siyasəti Xidmət göstərən müəssisələr tərəfindən müstəqil olaraq hazırlanır

və normativ sənədlərlə müəyyən edilmiş parametrlərə əsaslanır. Vergi məqsədləri üçün xidmət göstərən müəssisələr vergi qanunvericiliyinin qaydalarını rəhbər tutaraq ayrıca uçot siyasətini hazırlayırlar.

Müəssisənin uçot siyasəti aşağıdakılar üçün şərait yaratmaq üçün hazırlanmışdır (СОКОЛОВ Я.В. 2003: с.96):

- maliyyə hesabatlarından etibarlı məlumatların əldə edilməsi;
- ilkin məlumatların əldə edilməsi, onun emalı və hesabatı ilə bağlı xərclərin minimuma endirilməsi;
- mühasibat kadrlarından rəşional istifadənin təmin edilməsi.

Milli mühasibat uçotu sistemində islahatların aparılması prosesində mühasibat uçotu qaydalarının ciddi dövlət tənzimlənməsindən onların multivariantlığına keçid baş verir. Bu yanaşma bilavasitə bütün maraqlı istifadəçilərə maliyyə hesabatlarında etibarlı məlumatların təqdim edilməsi məqsədi ilə mühasibat uçotunun yenidən istiqamətləndirilməsi ilə bağlıdır.

Xidmət göstərən müəssisələrdə uçot siyasətinin metodiki bölməsinin hər bir bəndinin və maliyyə əmsallarının aşağıdakı sxem üzrə qarşılıqlı əlaqəsinin ətraflı təhlili aparılmışdır (Хорнгрев Ч. Т., Фостер Дж. 2005: с.126):

• Təsir obyektində təşkilatın maliyyə nəticələrinin əsas komponentləri və maliyyə hesabatlarının istifadəçiləri tərəfindən daha çox tələb olunan maliyyə əmsalları seçilir.

• Uçot siyasətinin metodik bölməsinin seçilməsi onun elementlərinin uçot məlumatlarına təsir edə bilməsi ilə bağlıdır.

İqtisadi həyat faktlarının etibarlı əks olunması yalnız çoxölçülü reallığın uçot metodları və prosedurları adekvat olduqda mümkündür. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfat əməliyyatlarının növlərində əhəmiyyətli fərq var. Çox sayda müxtəlif biznes növləri var və onların hər biri daim müxtəlif vəziyyətlərlə qarşılaşır. Təsərrüfat subyektlərinin təsərrüfat həyatının bütün müxtəlif hallarının normativ sənədlərdə nəzərdə tutulması real deyil. Hər bir müəssisə öz maliyyə vəziyyətinin etibarlı nümayişinə nail olmaq üçün özünəməxsus xüsusiyyətlərini (strategiya və taktika, idarəetmə strukturu, fəaliyyət növləri və həcmi, həyata

keçirilən əməliyyatların xüsusiyyətləri, müştərilərlə qarşılıqlı əlaqə formaları, məlumatların emalı və ötürülməsi üçün müasir vasitələrdən istifadə etmək mümkünlüyü və s.) nəzərə alınmalıdır.

Bundan əlavə, unutmamaq ki, mühasibat uçotu və hesabat xərcləri müəssisələrin özləri tərəfindən ödənilir. Buna görə də, bir tərəfdən mühasibat prosesləri ilə bağlı xərclərin azaldılmasında bilavasitə maraqlıdırlar, digər tərəfdən, yalnız onlar mövcud vəziyyətə əsaslanaraq, öz mühasibat uçotunu necə qurmaq barədə qərar verə bilərlər ki, onun saxlanması xərclərini minimuma endirmək və mühasibat işçilərindən ən səmərəli istifadəni təmin etməkdir.

Onu da qeyd edirik ki, normativ sənədlər bütün konkret praktiki hallar üçün uçot və hesabatda əks etdirmə qaydalarını təyin etmədən mühasibə bir sıra məqamlar üzrə peşəkar mühakimə yürütmək imkanı verir ki, bu da öz növbəsində subyektivlik potensialını artırır. Bunun qarşısını almaq üçün uçot siyasəti subyektiv yanaşmanın əhatə dairəsini məhdudlaşdırır və uçot metodlarından özbaşına və əsassız istifadənin yoxlanılmasını təmin edir.

Maliyyə hesabatlarının istifadəçilərinə aşağıdakıları etmək imkanı vermək üçün uçot siyasəti lazımdır: (Səbzəliyev S.M., Abbasov Q.Ə. 2015: s.186).

- hesabat məlumatlarının necə əldə edildiyini, müəssisə tərəfindən hansı üsul və prosedurların tətbiq edildiyini dəqiq başa düşmək, bu, maliyyə hesabatı məlumatlarının başa düşülmə kimi xüsusiyyətlərinə nail olmağa kömək edir;

- müxtəlif hesabat dövrləri üçün hesabatlarda olan məlumatların müqayisə oluna biləcəyinə əmin olmaq və buna görə də xidmət göstərən müəssisənin maliyyə vəziyyətinin dinamikasını təhlil etmək;

- müxtəlif xidmət göstərən müəssisələrin hesabat məlumatlarının müqayisəlilik dərəcəsi məsələsini həll etmək (əgər müəssisələr eyni uçot obyektinə müxtəlif uçot metodlarını tətbiq edirlərsə, istifadəçiyə müvafiq düzəlişlər, yenidən hesablamalar lazım ola bilər);

- yeni əməliyyatların meydana çıxmasından sonra müəssisənin fəaliyyətindəki dəyişikliklər haqqında əlavə məlumat əldə etmək, həcmi və s., əvvəllər yerinə yetirilən əməliyyatların aparılmasında yeni iqtisadi şərait uçot siyasətində müvafiq

əlavələr, dəyişikliklərə səbəb ola bilər.

Xidmət göstərən müəssisələrin uçot siyasəti elə qurulmalıdır ki, tələb və fərziyələrə uyğunluqla yanaşı, mühasibat uçotunda formalaşan məlumatların aktuallığı, etibarlılığı və müqayisəliliyi təmin edilsin.

Uçot siyasətinin formalaşmasına bir çox amillər təsir edir, o cümlədən: (Терехова В.А. 2006: с.247).

- mülkiyyət forması və təsərrüfat fəaliyyətinin təşkilati-hüquqi forması;
- fəaliyyət sahəsi;
- Xidmət göstərən müəssisənin ölçüsü (istehsal həcmi, satış həcmi, işçilərin orta sayı);
- fəaliyyətin xüsusiyyətləri (texnoloji, kommersiya, maliyyə, idarəetmə);
- kadr təminatı (kadrların ixtisas səviyyəsi, o cümlədən mühasibat uçotu);
- ofis avadanlığının və proqram təminatının mövcudluğu;
- iqtisadi vəziyyət (satılan malların bazarındakı vəziyyət, qiymət azadlığı, tərəfdaşların seçimi, bazar infrastrukturunun inkişafı, vergi güzəştlərinin mövcudluğu).

Tənzimləmə uçot siyasətinin bütün xidmət göstərən müəssisələr üçün məcburi olan fundamental prinsiplər və ilkin şərtlər əsasında formalaşmasını tələb edir. Bu cür əsas və prinsiplər tələblər və fərziyələr adlanır.

Qanunvericilikdə variant yanaşmanı nəzərdə tutan uçot siyasətinin formalaşmasında qəbul edilən uçot metodlarına aşağıdakılar daxildir (Peter A. 2001: с.269):

- iqtisadi fəaliyyət faktlarının qruplaşdırılması üsullarını;
- mühasibat uçotu hesablarından istifadə üsullarını;
- sənəd dövriyyəsinin təşkili üsullarını;
- mühasibat uçotu registrləri sistemindən istifadə üsullarını;
- informasiyanın emalı üsullarını;
- inventarın təşkili üsullarını;
- iqtisadi fəaliyyət faktlarının qiymətləndirilməsi üsullarını;

- aktivlərin dəyərinin ödənilməsi üsulları;
- başqa yollar, üsullar, texnikalar.

Beləliklə, xidmət göstərən müəssisələrdə formalaşan uçot siyasəti mühasibat uçotunun təşkilinin bütün aspektlərini - metodik, təşkilati, texniki istiqamətləri əhatə edir. Xidmət göstərən müəssisələrində (baş mühasib, mühasib) uçot siyasətinin düzgün hazırlanması üçün mövcud qaydaların məqbul uçot variantları baxımından hərtərəfli öyrənilməsi tələb olunur.

Əgər normativ sənədlərdə konkret məsələnin uçotu metodu nəzərdə tutulmayıbsa, o zaman müəssisə müstəqil olaraq və ya məsləhətçi müəssisənin köməyi ilə mühasibat uçotu üzrə normativ sənədlər əsasında müvafiq metod hazırlayır.

Xidmət göstərən müəssisənin uçot siyasətinin formalaşdırılması zamanı seçilmiş uçot metodlarını illik maliyyə hesabatlarında açıqlamaq lazımdır.

İstifadəçilərin qərar qəbul etməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən mühasibat uçotu metodlarının açıqlanması mütləqdir. Bu, maliyyə hesabatlarının istifadəçilərinin əmlak və maliyyə vəziyyətini, pul vəsaitlərinin hərəkətini və ya müəssisənin fəaliyyətinin nəticələrini etibarlı şəkildə qiymətləndirə bilməyəcəyini bilmədən belə mühasibat uçotu metodlarına (əhəmiyyətli) aiddir.

Maliyyə hesabatlarında açıqlanmalı olan konkret uçot məsələləri üzrə müəssisənin uçot siyasəti haqqında məlumatların tərkibi və məzmunu mühasibat uçotuna dair müvafiq müddəalarla müəyyən edilir. Natamam maliyyə hesabatları dərc olunduqda, uçot siyasəti haqqında məlumat ən azı dərc edilmiş materiallarla birbaşa əlaqəli hissədə açıqlanmalıdır (Кузнецова С. 2008: с.100).

Müəssisənin uçot siyasəti əsasnamədə sadalanan fərziyyələr əsasında formalaşarsa, onlar maliyyə hesabatlarında açıqlana bilməz. Bununla belə, müəssisə qaydalarla müəyyən edilmiş fərziyyələrdən fərqli fərziyyələrdən istifadə etdikdə, aydınlaşdırmaya ehtiyac var. İstifadə olunan fərziyyələrin, onların tətbiqinin səbəbləri və nəticələrinin dəyər baxımından qiymətləndirilməsi ilə birlikdə ətraflı açıqlamanın təmin edilməsi zəruri olur.

Müəssisə tərəfindən qəbul edilmiş uçot siyasəti ildən-ilə ardıcıl şəkildə tətbiq

olunduğundan, hesabat ilində təqdim edilmiş maliyyə hesabatlarında, əgər uçot siyasəti tərtib edildikdən sonra heç bir dəyişiklik baş verməmişdirsə, müəssisənin uçot siyasəti haqqında məlumat ola bilməz.

Müəssisənin uçot siyasəti onun baş mühasibi və ya mühasibi tərəfindən “Müəssisənin uçot siyasəti” Mühasibat Uçotu Əsasnaməsi əsasında formalaşdırılır və şirkətin rəhbəri tərəfindən təsdiq edilir. Təsdiq müvafiq təşkilati və inzibati sənədləri tərtib etməklə həyata keçirilir: əmr, sərəncam və s. Bu sənəd daxili istifadə üçündür və müəssisələrdən kənar mühasibat uçotu qanunvericiliyi ilə onun daxili qanunvericiliyi arasında əlaqədir. Sərəncam və ya digər təşkilati-inzibati sənəd təsdiq edildiyi ildən sonrakı ilin yanvar ayının 1-dən qüvvəyə minir. Bu sənədin müddəaları, yerləşdiyi yerdən asılı olmayaraq, təşkilatın bütün bölmələri tərəfindən tətbiq edilir (Səbzəliyev S.M., Abbasov Q.Ə. 2015: s.169):

- sintetik və analitik uçotun aparılması üçün zəruri olan müəssisədə istifadə olunan hesabları özündə əks etdirən mühasibat uçotu hesablarının işçi planı;
- ilkin uçot sənədlərinin standart formaları təqdim olunmayan təsərrüfat əməliyyatlarının qeydiyyatı üçün istifadə olunan ilkin uçot sənədlərinin formaları, habelə daxili maliyyə hesabatları üçün sənədlərin formaları;
- müəyyən növ əmlak və öhdəliklərin qiymətləndirilməsi üsullarını;
- əmlakın və öhdəliklərin inventarizasiyasının aparılması qaydası;
- mühasibat uçotu məlumatlarının emalının iş prosesi və texnologiyası qaydalarını;
- təsərrüfat əməliyyatlarına nəzarət qaydasını, habelə mühasibat uçotunun təşkili üçün zəruri olan digər məqamları.

1.3. Mühasibat uçotu obyektini kimi xidmət sferasındakı müəssisələrin fəaliyyətinin xüsusiyyətləri

Fəlsəfi lüğətdə idrakın predmeti dedikdə cisimlərin təcrübədə təsbit olunmuş və insanın əməli fəaliyyəti prosesinə daxil olan, verilmiş şərait və şəraitdə müəyyən məqsədlə öyrənilən tərəfləri, xassələri və münasibətləri başa düşülür. Mühasibat uçotunun predmeti fərdi və ya sosial kapitalın hərəkəti ilə vasitəçilik edilən təşkilatın iqtisadi fəaliyyətinin bir hissəsidir. Bu şərti xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı təşkilatların fəaliyyətini tam ödəyir. Beləliklə, xidmət mühasibat uçotu subyektinin bir hissəsi kimi qəbul edilməlidir.

Xidmət sənayesində çoxlu müxtəlif müəssisələr var. Onlar müxtəlif xüsusiyyətlərə görə təsnif edilə bilər. Onlardan biri mülkiyyət növüdür: özəl təşkilatlar olub (anbarlar, distribyutor firmaları, banklar) və ya dövlət (polis, dövlət xəstəxanaları) sektorlarıdır. Digər əlamət firmanın fəaliyyət göstərdiyi bazardır: istehlakçı (məişət sığortası, pərakəndə satış) və ya müəssisə bazarı (kompüter şöbələrinə xidmət göstərən) daxildir. Xidmətlər insanla təmas dərəcəsinə görə də təsnif edilə bilər: xidmətlərin göstərilməsi obyektlərə yönəldildiyi yüksək (bərbər, tibbi xidmət) və aşağı kontaktlı xidmətlər (quru təmizləmə, avtomatlaşdırılmış avtomobil yuma) daxildir.

Xidmətlər insanlar (müxtəlif məsləhətlər, təhsil) və ya avtomatlaşdırılmış qurğular (avtomatlar, bankomatlar) tərəfindən təmin edilə bilər. Birincilər, öz növbəsində, yüksək ixtisaslı mütəxəssislər (hüquq firmaları və xəstəxanalar) tərəfindən göstərilən xidmətlərə bölünür və xüsusi bacarıq tələb etmir. Təqdim olunan xidmətlərin geniş çeşidi o deməkdir ki, rəqabət üstünlüyü yaratmaq və saxlamaq üçün xidmət təminatçıları konkret biznesə xas olan problemləri müəyyən etməli və həll etməlidirlər. Təsnifatdakı bu cür uyğunsuzluqlara baxmayaraq, bütün xidmətlərə xas olan bir sıra xüsusiyyətlər var.

İstehsal məhsulu kimi xidmət altı əsas xüsusiyyətə malikdir (Хорнгрев Ч.Т., Фостер Дж. 2005: с.321):

- qeyri-əlaqə (və ya qeyri-maddi);
- bölünməzlik (və ya istehsal və istehlak proseslərinin sinxronluğu);

- dəyişkənlik (və ya xidmət keyfiyyətinin sabitlik);
- qeyri-uyğunluq (və ya sonrakı satış və istehlak üçün göstərilən xidmətin yığılmasının mümkünsüzlüyü);
- xidmətin yaradılması prosesində istehlakçının bilavasitə iştirakı;
- göstərilən xidmətlərin yüksək diversifikasiyası.

Xidmətlər üçün yuxarıda göstərilən xüsusiyyətləri sənaye məhsulları ilə müqayisə etmək üçün cədvələ nəzər salaq.

Cədvəl 3: Sənaye məhsul və xidmətlərinin müqayisəli xüsusiyyətləri

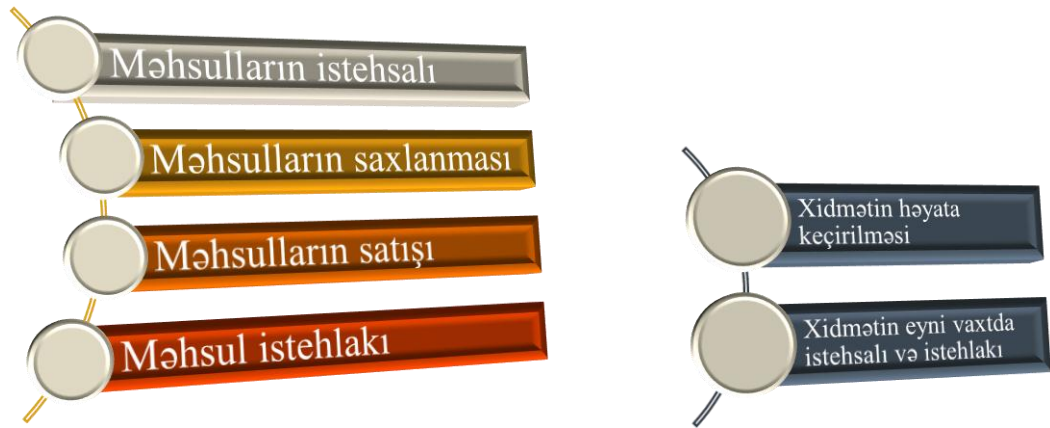
Sənaye məhsullarının xüsusiyyətləri	Xidmət xüsusiyyətləri
Məhsulun toxunulmazlığı	Xidmətin qeyri-maddiliyi (qeyri-maddi).
Məhsulların istehsalı, saxlanması və istehlakı müstəqil proseslərdir	Bölünməzlik (və ya istehsal və istehlak proseslərinin eyni vaxtda olması)
Məhsulun keyfiyyətinin yüksək sabitliyi, onun istehlak risklərini azaldır	Xidmətin keyfiyyətinin bir çox subyektiv amillərdən asılılığı onun istehlak riskini artırır
Hazır məhsulların saxlanması imkanı	Anbar xidmətlərinin qeyri-mümkün olması
Məhsulun istehlakçısı istehsal prosesində iştirak etmir	Xidmətin istehlakçısı onun göstərilməsi prosesində birbaşa iştirak edir
İstehsal olunan məhsulların çeşidinin yenilənməsinin aşağı intensivliyi	Göstərilən xidmətlərin yüksək diversifikasiyası

Mənbə: Соколов, Я.В. 2003: с.272

Qeyri-maddi: Xidmət görülə bilməz, dadına bilməz, hiss edilə bilməz, eşidilməz və ya iyi hiss edilə bilməz. Xidmətin istehlakçısı ona xidmət göstərildikdən əvvəl, bəzən hətta sonra da onu qiymətləndirə bilmir. Xidmətin qeyri-maddi olması istehlakçı üçün ciddi problemdir. Nə aldığı müəyyən etmək onun üçün çətinidir. Xidmət mülkiyyətin ötürülməsi ilə nəticələnir.

Bölünməzlik (yaxud istehsal və istehlak proseslərinin eyni vaxtda olması). Məhsullar əvvəlcə istehsal olunur, bir qayda olaraq, saxlanılır və sonra satılır, habelə, istehlak olunur və xidmətlər çox vaxt satıldıqdan sonra təqdim olunur.

Sxem 1: Məhsul və xidmətlərin həyat dövrünün mərhələlərinin müqayisəsi

Mənbə: Кузнецова С. 2008: с.125

Dəyişkənlik (və ya göstərilən xidmətin keyfiyyətinin sabitliyi) xidmətin özü təqdim edilən ana qədər mövcud deyil, ona görə də onu almadan əvvəl onun keyfiyyətini qiymətləndirmək mümkün deyil. Xidmətin istehlakından gözlənilən və əldə edilən faydalar arasında müqayisələr aparıla bilər. Məsələn, teatr bileti alarkən insan intellektual və ya estetik həzz almağa ümid edir. Bunun uğurlu olub-olmayacağı tamaşanın sonunda bəlli olacaq. Bu, həm də “istehlakçının” psixoloji durumundan asılı ola bilər.

Qeyri-uyğunluq (və ya sonradan satış və istehlak üçün göstərilən xidmətin yığılmasının mümkünsüzlüyü). Göstərilən xidməti anbarda yerləşdirmək olmaz, bununla əlaqədar xidmət sahələrinin mühasibat uçotunda 204 “hazır məhsul” hesabı tətbiq edilmir.

Xidmət istehlakçısının bilavasitə onun yaradılması prosesində iştirakı yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bir çox xidmətlərin göstərilməsi yalnız sifarişçinin iştirakı ilə mümkündür. Digər xidmətlər (məişət texnikasının, avtomobillərin, kimyəvi təmizləmə və s.təmiri) müştərinin iştirakını tələb etmir. Lakin istənilən halda istehsal və istehlakın qeyri-bərabərliyi şərti yerinə yetirilir.

Göstərilən xidmətlərin yüksək şaxələndirilməsi - Eyni istehsal vasitələrindən istifadə etməklə istehsalda müəyyən məhsul çeşidi yaradıla bilər, xidmətlər isə daha çox şaxələndirilə bilər. Məsələn, bir bərbər öz texnikası ilə müştəri üçün bir çox saç düzümü edə bilər. Yaxud usta istənilən avtomobil modelini və ya istənilən hissəsini

təmir edə bilər. Beləliklə, göstərilən xidmətlərin şaxələndirilməsi yüksəkdir.

Xidmətin göstərilməsi aşağıdakıları əhatə edir: işçilər tərəfindən xidmətin göstərilməsi üçün zəruri olan müəyyən hərəkətlərin həyata keçirilməsi, istehlak materiallarının (xammal, əsas və köməkçi materiallar, komponentlər) istehlakı, əmək alətlərindən (istehsalat və ofis binaları, xüsusi texniki avadanlıq, ofis avadanlığı), xidmətin müştəriyə çatdırılması üçün lazım olan müəyyən tədbirlərin həyata keçirilməsidir. Sonunculara misal olaraq ustanın avtomobil təmiri üçün müştəriyə getməsi, pərdələr üçün pərdə çubuqlarının quraşdırılması və s. Bundan əlavə, xidmətin göstərilməsi prosesi, öz növbəsində, digər xidmətlərin, xüsusən də kommunal xidmətlərin istehlakını tələb edə bilər. Bu o deməkdir ki, xidmətlərin uçotunun təşkili üçün istehsalda olduğu kimi, eyni istehsal hesablarından istifadə olunacaqdır (Sadıqov Ə.A. 2012: s.189).

Müxtəlif xidmət növlərinin istehsal məsrəflərinin özünəməxsus strukturu vardır ki, bu da mühasibat uçotu metodlarının seçilməsi və xidmətlərin dəyərinin hesablanması zamanı nəzərə alınmalıdır. Yəni, xidmət sektorunun bir sıra sahələri madditutuludur. Bu, ilk növbədə, topdan və pərakəndə ticarətə, nəqliyyat vasitələrinin, motosikletlərin, məişət əşyalarının və şəxsi əşyaların təmirinə aiddir. Onların ümumi məbləğində maddi məsrəflərin xüsusi çəkisi 49,5%-i təşkil edir. Mehmanxana və restoran biznesinin (38,1%), nəqliyyat və rabitənin (39,7%), səhiyyənin (33,8%) xidmətləri madditutuludur.

Xidmət sahəsi yuxarıda göstərilənlərə əlavə olaraq aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir (Соколов Я.В. 2003: с.272):

- Xidmət sektorunda təşkilatların resurs potensialında “insan amili”nin artan rolu. Əmək resurslarının “dəyəri” resurs potensialının qeyri-formal tərkib hissəsidir və müəssisənin ümumi aktivlərinə daxil edilmir;

- Xidmət göstərən müəssisələr üçün “tamamlanmış istehsalat” və “hazır məhsul” kimi dövriyyə vəsaitləri spesifik xarakter daşıyır. Burada bitməmiş istehsal davam edən xidmətdir, hazır məhsul isə artıq göstərilən xidmətdir;

- Maliyyə dövrünün spesifik mərhələsi kimi “hazır məhsul” anlayışı mövcud deyil, bitməmiş iş birbaşa satılan məhsullar (debitor borcları) mərhələsinə “axır”;

- Xidmət sektorunda istehsal dövrünün müddəti bir neçə saatdan (bərbər salonları, fotoqrafiya, kinoteatrlar, digər istehlak və mədəni-kütləvi xidmət təşkilatları) bir neçə aya (böyük fərdi sifarişlər üzrə işləyən podratçılar) qədər dəyişə bilər;

- Bütövlükdə dövriyyə aktivlərinin strukturunun özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Dövriyyə vəsaitlərinin əsas payını aktiv hesablaşmalar (debitor borcları) tutur və göstərilmiş xidmətlərə görə yüz faiz qabaqcadan ödəniş alan bəzi müəssisələrdə dövriyyə vəsaiti əsasən cari hesabda və kassada olan vəsaitlərin cari qalığıdır;

- Öhdəliklərin strukturunun özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Xidmət sektorunda uzunmüddətli öhdəliklər (kreditlər və borclar), bir qayda olaraq, yoxdur. Qısamüddətli öhdəliklərdə tədarükçülərə və podratçılara borc müştərilərdən alınan avanslar və digər kreditor borcları hesabına formalaşır və iri təşkilatlar üçün bunlar əsasən subpodratçılar qarşısında öhdəliklərdir. Nəticə etibarlı ilə, xidmət sektorundakı müəssisələr az miqdarda passiv hesablaşmalara malikdirlər;

- Xidmət müəssisələri çox vaxt mühasibat uçotunun sadələşdirilmiş formalarını rəhbər tuturlar.

Göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinə təsir edən amillərin təhlilinin nəticələrinin öyrənilməsi zamanı müəyyən nüanslar yaranır. Xammalın keyfiyyəti, onların emalının texniki reqlamentlərinə uyğunluğu, xidmət göstərən icraçıların ixtisas dərəcəsi ilə yanaşı, bəzi hallarda xidmətin keyfiyyətinə onun satıcısı ilə istehlakçısının qarşılıqlı əlaqəsi də təsir göstərir. Məsələn, diaqnostika xidmətinin istehlakçısı müayinəyə hazırlıq prosesinə nə qədər ciddi yanaşarsa, nəticələr bir o qədər etibarlı olar. Aydındır ki, bu cür hallar ənənəvi mühasibat uçotu sistemində nəzərə alınma bilməz, lakin tibb müəssisəsinin daxili hesabatında qeyd edilə bilər.

Alıcı məhsulu aldıqdan sonra mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq müəyyən şərtlərlə onu mağazaya qaytara və ya başqa məhsulla dəyişə bilər. Xidmət geri qaytarıla bilməz, yalnız onu almaqdan imtina edə bilərsiniz.

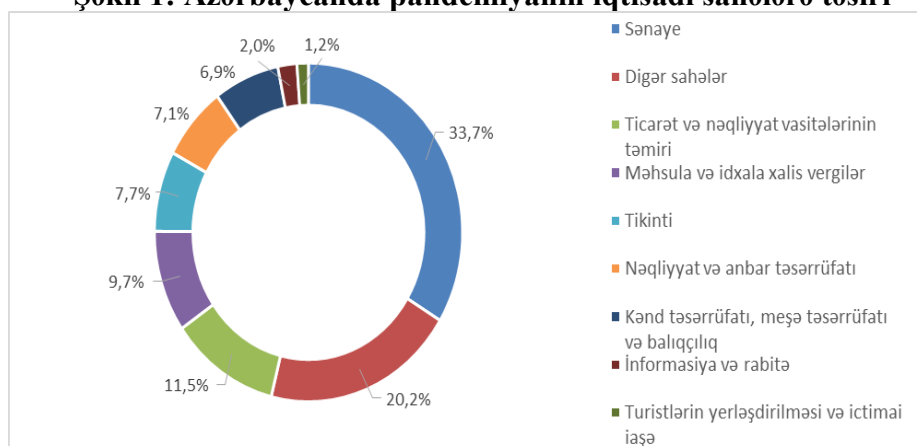
II FƏSİL. KORONOVİRUS PANDEMİYASI ŞƏRAİTİNDƏ XİDMƏT SFERASI MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ AVTOMATLAŞDIRILMIŞ MÜHASİBAT UÇOTU SİSTEMLƏRİNİN TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ VƏ YARANAN PROBLEMLƏR

2.1. Koronavirus pandemiyası şəraitində xidmət sferası müəssisələrində muhasibat uçot prosesinin təşkili problemləri

Koronavirus pandemiyasının yayılmasının dayandırılması üçün qlobal səylər (COVID-19) qlobal maliyyə bazarlarına, makro səviyyədə beynəlxalq iqtisadiyyata və mikro səviyyəli əsas müəssisə və təşkilatlara əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. İşlər sürətlə gedir və bir çox naməlum olaraq qalır, baxmayaraq ki, COVID-19 pandemiyasının səbəb olduğu uğursuzluqlar və qeyri-müəyyənlik (istehsal və təchizat zəncirində uğursuzluqlar, əsas müştərilərin itkisi, xidmət sferası müəssisələrinin bağlanması, işdən çıxarılması məhdudiyətləri, istehlak xərclərinin azaldılması və s.) genişdir. Bu hadisələr maliyyə hesabatlarının xüsusi aspektlərinə gətirib çıxarır və bu da təşkilatlar tərəfindən daim və diqqətlə qiymətləndirilməlidir.

COVID-19 artıq dünyada makro və mikroiqtsadi səviyyəyə hər yerdə təsir göstərmişdir. Təşkilatların əməliyyatları və təsir dərəcəsi birbaşa və ya dolayısı ilə təsirlənir və bir neçə faktordan (məsələn, sənaye, yer, müştəri və təchizatçıların əsasları, eləcə də qeyri-müəyyən olaraq qalır ki, baş vermə müddəti) asılı olaraq geniş şəkildə fərqlənə bilər və onların aktivlərinin bərpa edilməsini qiymətləndirmək üçün bir təşkilata ehtiyac yarada bilər.

Şəkil 1: Azərbaycanda pandemiyanın iqtisadi sahələrə təsiri

Mənbə: (<https://www.stat.gov.az/>)

Pandemiyanın cari bazar şərtlərinə təsiri bir çox təşkilatlar üçün mühasibat uçotu və hesabat üçün, xüsusilə də bir çox növ aktivlərin geri qaytarılması və ya həyata keçirilməsi ilə bağlı nəticələr və problemlər yaradır. Bundan əlavə, müəssisələr tələb oluna biləcək müxtəlif modellər və maddi, qeyri-maddi və maliyyə aktivlərinin dəyərdən düşməsinin qiymətləndirilməsini tələb edən tetikleyici hadisələr və mənfəət vergisinin mühasibat uçotuna təsirinin nəticəsi barədə xəbərdar olmalıdırlar.

Dəyərdən düşməni qiymətləndirərkən, təşkilatların gözlənilən gələcək pul axınlarını və pul axınlarının dəyişməsinə dair gözləntiləri qiymətləndirərək aktivlərin bərpa edilə bilən dəyərini müəyyən etməsi vacibdir. Pul vəsaitlərinin hərəkəti proqnozları, xüsusilə sənayeyə və müəssisəyə təsir edən və aktivin faydalı istifadə müddəti ərzində mövcud olması gözlənilən makro və mikro şərtlərdə müəssisələrin ən yaxşı qiymətləndirməsini əks etdirməlidir (Baldwin, R., & Weder di Mauro, B: 2020, p.25).

Dəyərdən düşmə məbləğinin müəyyən edilməsi zamanı müəssisə ədalətli dəyərin qiymətləndirilməsinə etibar edə bilər. Ədalətli dəyərin qiymətləndirilməsində məqsəd adi sövdələşmənin bazar şərtləri ilə qiymətləndirmə tarixində mövcud olan bazar iştirakçıları arasında baş verə biləcəyi qiyməti müəyyənləşdirməkdir. COVID-19-un təsirinin əhəmiyyətli dərəcədə naməlum olduğunu nəzərə alaraq, bazarın əhəmiyyətli dərəcədə dəyişkənliyinə səbəb olur və inkişaf etməyə davam edir, xidmət sferası müəssisələri ədalətli dəyərin

qiymətləndirilməsində istifadə olunan müvafiq model və fərziyyələrin tətbiq edilməsində ehtiyatlı olmalıdırlar.

Hal-hazırda mühasibat peşəsi həm hüquqi, həm də fiziki şəxslər üçün mühasibat uçotu və maliyyə sahəsində geniş xidmətlər göstərməyi nəzərdə tutur.

Xidmətlərin bu spektri mühasibat uçotu, maliyyə hesabatlarının tərtib edilməsi, vergi xidmətləri, əmək haqqının hesablanması xidmətləri, əmək və Sığorta Dəstək Xidmətləri, büdcə və hesabat, eləcə də konsaltinq xidmətləri daxil ola bilər. Beləliklə, aydın olur ki, mühasib peşəsi yalnız hesabat fəaliyyətini əhatə edən mühasibat uçotu ilə məhdudlaşmır. Əksinə, Mühasibat uçotu sahəsində peşəkarların rolu keçmiş fəaliyyətin təhlili, hazırkı şəraitin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi və gələcək fəaliyyətlə bağlı qərarların qəbul edilməsi proseslərində iştirak kimi tələbatlara cavab vermək üçün genişlənmişdir.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq, Mühasibat uçotunun vacibliyi, şübhəsiz ki, həm Biznes, həm də fiziki şəxslər üçün, həm də dövlət üçün və onun iqtisadiyyatı üçün yüksəkdir. Mühasibat sahəsində peşəkar mütəxəssislərin rolu həm hüquqi, həm də fiziki şəxslərin peşəkar və iqtisadi fəaliyyətinin müvafiq qanunvericiliyə uyğun olmasını və onların müştərilərinin Dövlət gəlirlərinə dair məlumatları dəqiq şəkildə bildirməsini təmin etməkdir. Beləliklə, bir tərəfdən makroiqtisadi göstəriciləri dəqiq müəyyən etmək olar, digər tərəfdən isə, dövlət çatacaq gəlir məbləğini alır ki, bu da tənzimləyici orqanlar tərəfindən səmərəli siyasətə imkan yaradır və iqtisadiyyatın ümumi fəaliyyətini təmin edir.

Xüsusilə, bütün dünyada dövlət başçıları virusun yayılmasının qarşısını almağa çalışaraq, təcili tədbirlər görməyə, o cümlədən komendant saati da bağlanmağa başlayıblar. Bu tədbirlər, öz növbəsində, biznes fəaliyyətinin azalması və ya hətta dayandırılması və istehsalın azalması və ya hətta dayandırılması ilə nəticələnmişdir; eyni zamanda, işçilərin bir çox hallarda işdən çəkinməsi, bir çox hallarda gəlirlərinin azalması və hətta işsizliyin artması ilə nəticələnmişdir (<http://cscb.su/n/0322s01/0322s01014>).

Yuxarıda göstərilən hər şey təchizat zəncirinin pozulmasına, müxtəlif malların istehlakının azalmasına və xidmət tələbinə və ya təklif olunan məhsul və xidmətlərin

çatışmazlığına gətirib çıxardı. Başqa sözlə, bütün iqtisadiyyatın əsaslandığı tələb və təklif balansı ciddi şəkildə pozulub. Beləliklə, gözlənilən maliyyə təsirini mümkün qədər azaltmaq üçün zərər çəkmiş ölkələrin dövlətləri iqtisadiyyatı dəstəkləmək, fəvqəladə hallarda işçilərə və müəssisələrə yardım etmək üçün tədbirlər görürlər.

Koronavirusun iqtisadi təsirləri maliyyə hesabatlarının mühasibat uçotu və auditi və təsirlənmiş korporasiyaların rəhbərliyinin hesabatları üçün əlavə nəticələrə səbəb olur. koronavirusun 2020-ci il üçün illik hesabatların buraxılmasından əvvəl təsiri haqqında etibarlı məlumatları görməyəcəyik.

Pandemiyanın nəticələri hələ 2020 maliyyə ili üçün maliyyə hesabatlarında əks olunmayıb, indi hazırlanır. Maliyyə hesabatları balans tarixinə qədər balans tarixinə və hadisələrinə/məlumatlarına ciddi şəkildə əsaslanır. 31 dekabr 2019-cu il tarixindən (müəssisələrin əksəriyyətinin balansının tərtib edildiyi tarixdən) pandemiyanın ciddi nəticələri olmayıb. Yalnız sözdə əlavə hesabatda təsirlər qısaca müzakirə edilir.

Beləliklə, pandemiya tez-tez aralıq hesabatların əhəmiyyətini göstərir, məsələn rüblük maliyyə hesabatları, yeni hadisələr haqqında vaxtında hesabat üçün. Bu hesabatlarda şirkətlər ilk dəfə koronavirusun maliyyə vəziyyətinə (qısamüddətli) təsiri haqqında etibarlı və ətraflı məlumatları açıqlamaladırlar. Pandemiyadan əvvəl rüblük maliyyə hesabatları ciddi müzakirə mövzusu idi, çünki maliyyə göstəricilərinin aralıq açılması yaxındangörmə idarəçiliyinin stimullaşdırılmasına kömək edə bilər (Baldwin R., Weder di Mauro B. 2020: p.39).

Hazırkı konfranslarda şirkətin analitikləri hazırkı maliyyə vəziyyətinə gəldikdə şəffafdırlar. Mühüm amillər likvidlik, kredit xətlərinə çıxış və yüksək kapital əmsalındır. Proqnozlarla bağlı fərqli vəziyyət. bir çox şirkətlər kəmiyyət proqnozlarından çəkinirlər. Digərləri, ən azı, potensial pandemiyanın müxtəlif ssenarilərinə aiddir. Əlbəttə, səhmdarlar və maraqlı tərəflər anlayırlar ki, "etibarlı" qiymətləndirmə mümkün deyil və müxtəlif ssenarilər üçün ehtimalları müəyyənləşdirmək daha çətindir. Buna baxmayaraq, investorlar rəhbərliyin hər şeyin davam edə biləcəyinə inandığını şəffaf şəkildə məlumatlandırmağı gözləyirlər.

Hal-hazırda müəssisələr kəmiyyət proqnozlarını dərc etməyə borclu olmadıqlarına baxmayaraq, əvvəlki tədqiqatlar göstərir ki, sükut adətən mənfi şəkildə şərh olunur.

Cari pandemiya zamanı xarici auditorların həyata keçirdiyi maliyyə hesabatlarının illik auditi daha da çətinləşdi. Auditorlar ilk dəfə yerlərdə yoxlamalar apara bilmirdilər, uzaq auditlər üçün isə şirkətin ERP sistemlərinə xarici giriş tələb olunurdu. Burada bütün mühasibat yazıları səhvlər və ya hətta fırıldaqçılıq işarə görkəmli şablonları müəyyən etmək üçün ağıllı alqoritmləri istifadə edərək test edilə bilər. Mənfəət xəbərdarlıqları hər yerdədir, lakin bazarın mənfi reaksiyasına səbəb olmur (<http://cscb.su/n/0322s01/0322s01014>).

Ancaq qeyd etmək maraqlıdır ki, mənfəət xəbərdarlığına dair səhmlərin qiymətlərinə reaksiya orta dərəcədə mənfi idi (orta hesabla təxminən -3%). Yəqin ki, bu onunla bağlıdır ki, cari bazarda konkret şirkətlərə aid xəbərlər ikinci plana çəkilib və mənfi gözləntilər artıq nəzərə alınıb. İnvestorlar üçün aydındır ki, bəzi istisnalarla (məsələn, tibbi avadanlıq istehsalçıları və ya elektron ticarət firmaları), COVID-19 bütün müəssisələrə daha az və ya çox mənfi təsir göstərir.

Koronavirus maliyyə hesabatlarının çökməsinə səbəb ola bilər. Gələcək maliyyə hesabatları üçün COVID-19 pandemiyasının nəticələri dramatik ola bilər. Məsələn, maliyyə hesabatlarının Avropada və bir çox digər yurisdiksiyalarda demək olar ki, bütün listinq firmalarının tətbiq etdiyi MHBS uyğun olaraq, tarixi dəyərə nisbətən gözlənilən gözləntilərdən çox asılı olduğunu heç də hamı bilmir. Bir misal qudvil: o, biznesin birləşdirilməsi zamanı sadə qalıq fərq kimi yaranır və biznesin birləşməsindən gələcək sinerqizm ilə bağlı müsbət gözləntilərə əsaslanır ((Baldwin, R., Weder di Mauro B. 2020: p.43).

Koronavirusun, məsələn, səyahət, istirahət, mehmanxana biznesi və aviasiya sahəsində xidmət sferası müəssisələrinə mənfi təsir göstərdiyi şirkətlər fəaliyyətin davamlılığını məsələsini nəzərdən keçirməlidirlər. Onlar yaxın gələcəkdə fəaliyyətlərini davam etdirmək qabiliyyətinə dair hər hansı bir qeyri-müəyyənliyin olub-olmadığını müəyyən etmək üçün bir neçə mümkün həssaslıq ssenariləri aparmalıdırlar. Bu, xüsusilə də əhəmiyyətli qeyri-müəyyənlik halında informasiyanın əlavə açıqlanmasına səbəb ola bilər. Bəzi hallarda fəaliyyətin

davamlılığın prinsipi əsasında hesabatın hazırlanmasının məqsədəuyğunluğu məsələsini nəzərdən keçirmək zərurəti yarana bilər. Bunun üçün şirkətlər gələcək fəaliyyətlərə təsir haqqında bütün məlumatları nəzərdən keçirməlidirlər. Müddətlərə gəldikdə isə, hesabatın təqdim edildiyi tarixdən ən azı ilk on iki ay sonra və ya maliyyə hesabatlarının imzalandığı tarixdən sonra nəzərdən keçirilməlidir. Ancaq daha uzun müddətə saymaq məsləhətdir. Fəaliyyətin davamlılığının bu qiymətləndirilməsi maliyyə hesabatlarının təsdiq edilməsi tarixinə qədər daim yenilənməlidir.

Mühasibin həyatında balansın tərtib edilməsindən sonra baş verən yanlış hadisələr mövcuddur. Ümumi tələb ondan ibarətdir ki, balans hesabat dövrünün sonunda öz mövqeyini əks etdirsin. Beləliklə, hesabat dövrünün sonu 31 dekabr 2019-cu il tarixinə düşən Avropadakı xidmət sferası müəssisələri üçün koronavirusun yaranması korrekt hadisə deyil, çünki baş verənlər 2020-ci ilin yanvar ayının ortalarında baş verib (<http://cscb.su/n/0322s01/0322s01014>).

Hər hansı əhəmiyyətli yanlış hadisənin xarakteri və maliyyə təsirinin qiymətləndirilməsi qeyddə açıqlanmalıdır. Buna görə də şirkətlər koronavirusun öz bizneslərinə təsirini nəzərə almalıdırlar, bu da onun işlədiyi konkret şəraitdən asılı olaraq dəyişəcəkdir. Bu, növbəti hesabat dövründə potensial təsirlərin açıqlanması daxildir.

Rəhbərliyin hesabatında məlumatların daha da açıqlanması. Xidmət sferası müəssisələri həmçinin, rəhbərliyin hesabatında əsas risklər və qeyri-müəyyənliklər barədə məlumat verərkən koronavirusun mümkün təsirlərinə istinad etmək lazım olub-olmadığını nəzərdən keçirməlidirlər. Prinsipcə, onlar hadisələrin mümkün gələcək inkişafı şirkətin proqnozlarından mənfi dəyişikliklərə səbəb ola biləcəyi zaman bu barədə məlumat verməlidirlər.

2.2. İqtisadi bir obyektin idarə edilməsində mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılmış informasiya sistemi

İqtisadi bir obyektin mühasibat uçotu sisteminin qurulması prosesi onun metodologiyasına əsaslanır, informasiya, proqram, texniki, təşkilati - hüquqi təminatı ilə bağlı məsələlərin həllini əhatə edir və uçot prosesinin təşkilinin səmərəliliyini müəyyən edir. Uçot prosesinin təşkilinə model yanaşma uçot sisteminin metodologiyasının müəyyən edilməsi və modelinin qurulmasından ibarətdir. Lakin "uçot sistemi" anlayışı təkcə göstəricilərin hesablanması əməliyyatlarının əks etdirilməsi metodologiyasını, qiymətləndirmə üsullarını, uçot işinin təşkilini və s. əhatə etmir, həm də mühasibat uçotu texnikasını əhatə edir.

Buna görə də, avtomatlaşdırma şəraitində uçot prosesinin təşkilinə model yanaşma avtomatlaşdırılmış informasiya texnologiyaları prinsiplərinə əsaslanır və onun mahiyyəti uçot informasiyasının ümumi uçot modelindən funksional məsələləri həll edən alqoritmik modelə qədər çevrilmə mərhələlərinin ardıcılığını modelləşdirməkdən ibarətdir (Семенов М.И., Трубилин И.Т., Лойко В.И., Барановская Т.П. 2009: с.33).

Uçot məlumatları iqtisadi subyektin əmlak vəziyyətində, onun istehsalat-təsərrüfat və maliyyə fəaliyyətində faktiki vəziyyət və dəyişikliklər, habelə əldə edilmiş maliyyə nəticələri barədə məlumatları əks etdirir. Bu informasiya nəzarət, təhlil, inkişaf və idarəetmə qərarlarının müxtəlif növ qəbul edilməsi üçün daxili və xarici istifadəçilər tərəfindən tələb olunur.

Mühasibat obyektləri çox müxtəlifdir, çünki bu cür obyektlərə tətbiq olunan məlumatların emalı prinsipləri əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənə bilər. Məsələn, iri təşkilatların uçot proseslərində, kiçik müəssisələrdə ən səmərəli üsul və texnika səmərəsiz ola bilər, əlavə xərclərə və müxtəlif əlamətlərə görə müfəssəl mühasibat məlumatlarının həcmində lazımsız artımına gətirib çıxara bilər (Peter A. 2001: p.73).

Beləliklə, eyni zamanda, təsərrüfat proseslərinin cari uçotunun bir neçə bərabərhüquqlu modelləri mövcud ola bilər və mövcud olmalıdır, təsərrüfat fəaliyyəti subyektləri isə istehsal xüsusiyyətlərinə, emal edilən informasiyanın

həcminə və maraqlı istifadəçilərin sorğularına əsaslanaraq bu modellərdən seçim hüququna malik olmalıdırlar.

Bu maddənin yazılmasında məqsəd müəssisənin idarə edilməsi prosesində fəaliyyət göstərən Uçot sistemlərinin və istifadə etdikləri məlumatların anlayışlarını nəzərdən keçirmək, habelə müəssisənin informasiya sisteminin ümumi strukturunda avtomatlaşdırılmış Mühasibat uçotu sisteminin vəziyyətini müəyyən etməkdən ibarətdir.

"Çox mürəkkəb sistem" anlayışı, yuxarıda göstərilən əlamətlərdən göründüyü kimi, dəqiq və ətraflı təsvir edilə bilməyən sistemlərin xüsusi bir qrupunu göstərmək üçün tətbiq edilmişdir (Кузнецова С. 2008: с.103):

- sistemin necə qurulduğunu, hansı alt sistemlərin və elementlərin ibarət olduğunu, onların funksiyaları və qarşılıqlı əlaqələrinin nə olduğunu, sistemin xarici mühitlə necə qarşılıqlı əlaqə yaratdığını öyrənmək üçün bir strukturun mövcudluğu;
- sistemin funksiyalarının mövcudluğu, yəni alt sistemlərin və elementlərin xüsusi məqsədləri sistemin fəaliyyətinin məqsədinə tabe olmalıdır;
- xarici və daxili qəzəblərə qarşı davamlılıq. Bu əmlak daxili təsadüfi parametrlərin dəyişiklikləri və xarici mühitin sabitliyi pozan təsirləri şəraitində öz funksiyalarının sistem tərəfindən yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur;
- sistemin kompleks tərkibi, yəni böyük sistemin elementləri və alt sistemləri təbiət və fəaliyyət prinsiplərinə görə ən müxtəlif obyektlərdir;
- inkişaf qabiliyyəti. Sistemin inkişafının təməlinə sistemin elementləri arasında ziddiyyətlər dayanır. Funksional müxtəlifliyin artması ilə ziddiyyətlərin aradan qaldırılması mümkündür və bu inkişafdır.

Uçot bazasında idarəetmə obyektinin dinamik fəaliyyət modeli qurulur. Onun Birliyi uçot məlumatları vasitəsilə əməliyyat, mühasibat və statistik uçotun üzvi qarşılıqlı əlaqədə və qarşılıqlı asılılığında özünü göstərir.

Bu uçot növləri Bir-birini qarşılıqlı tamamlayır, çox vaxt eyni məlumatlardan istifadə edir. Bununla yanaşı, hər bir uçot növü İdarəetmənin informasiya təminatında xüsusi rol oynayır. Bu mühasibat növlərinin fərqləri son (həftə sonları)

sənədlərin forması və onların idarə olunması üçün məzmununun qiymətləndirilməsi ilə müəyyən edilir.

Bundan əlavə, iqtisadi subyektin idarəetmə sistemində onların funksional təyinatını anlamaq və mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılmış informasiya sistemi ilə qarşılıqlı əlaqəsini müəyyən etmək üçün bütün mühasibat növlərini daha ətraflı nəzərdən keçirəcəyik. Qeyd etmək lazımdır ki, xarici təcrübədə uçot daha geniş anlayışdan ibarətdir (Peter A. 2001: p.63):

- ödəmə (bookkeeping);
- maliyyə uçotu (financial accounting);
- idarəetmə uçotu (management accounting);
- vergi uçotu (tax accounting);
- data analizi (analysis).

Bəzi Amerika müəllifləri mühasibat uçotunu triedi anlayışı kimi müəyyən edirlər:

1. xidmət fəaliyyəti, yəni istifadəçiləri müəssisə haqqında qərar qəbul etmək üçün informasiya ilə təmin edən fəaliyyət;

2. təyin edilmiş emal zamanı müəssisənin fəaliyyətinin maliyyə vəziyyətini və nəticələrini təqdim etməyə imkan verən çoxlu sayda hadisə və əməliyyatların müəyyən edilməsinə imkan verən təsviri-analitik intizam;

3. maraqlı istifadəçilər üçün müəssisənin fəaliyyəti haqqında informasiyanı toplayan və emal edən informasiya sistemi.

Yuxarıda göstərilənləri ümumiləşdirərək, maraqlı istifadəçilər tərəfindən iqtisadi münasibətlərin qəbul edilməsi məqsədilə müəssisənin fəaliyyəti haqqında məlumatların toplanması, qeydiyyatı və emalı (sistemləşdirilməsi) üzrə informasiya sistemi kimi uçotunu müəyyən edəcəyik.

Yüksək dəqiqlik, obyektivliyi və iqtisadi həyatın nəzərində olan proseslərin və faktların çox sayda keyfiyyətli və kəmiyyətli xüsusiyyətlərini əks etdirmək, digər mühasibat uçotu baxımından əhəmiyyətli deyil. Əməliyyat uçotunun vəzifələri, müəssisənin iqtisadi həyatının proseslərinin və faktlarının müşahidə və sənədli

dizaynı, eləcə də əməliyyat idarəetmə və nəzarət üçün məlumatların ilkin emalı, yığılması və təqdimatı daxildir (Кузнецова С. 2008: с.55).

Əməliyyat uçotunun bir xüsusiyyəti məlumat əldə etmək sürətidir (İqtisadi həyat faktlarının həyata keçirilməsində ilkin sənədlərin qeydiyyatı), yəni. Effektivlik, eləcə də əks olunan proseslərin və faktların xüsusiyyətlərindən asılı olaraq xüsusi məlumatlar. Bununla yanaşı, əməliyyat mühasibat uçotu haqqında məlumatın istifadəsi üçün əməliyyat mühasibatlığı məlumatından istifadə edildiyi üçün əməliyyat, iqtisadi qurumun işlək bir mənzərəsi vermir. Bir qayda olaraq, bu cür məlumatlar, iqtisadi həyat prosesi və ya faktı başa çatdıqdan sonra bu cür məlumatlar öz nəzarət dəyərini itirir.

Mühasibat uçotu bütün mühasibat növlərinin əsasıdır. O, müəssisənin aktivləri, kapitalı və passivləri haqqında məlumatları əks etdirən informasiya sistemi yaradır, maddi dəyərlərin hərəkəti, məhsulun buraxılması faktlarını əks etdirir. Yalnız mühasibat uçotu ilə gəlir və xərcləri, eləcə də müəssisənin iqtisadi fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsini müəyyən edə bilər (Хорнгрен Ч.Т., Фостер Дж. 2005: с.65).

İlkin mühasibat uçotu göstəriciləri ümumiləşdirilir və bunun nəticəsində statistik icmallar və qruplaşmalar, iqtisadi (və ilk növbədə maliyyə) təhlil, operativ idarəetmə, işdə çatışmazlıqların aradan qaldırılması və müəssisənin istifadə olunmamış daxili ehtiyatlarının aşkar edilməsi üçün zəruri məlumatlar formalaşır. Beləliklə, müxtəlif mühasibat növlərinin məlumatları bir-birini tamamlayaraq, obyektin vəziyyətinin vahid bir şəkilini əldə etməyə imkan verir.

Mühasibat uçotu əməliyyat və statistik uçotdan fərqli olaraq, müəssisənin yaradıldığı andan və onun bütün fəaliyyəti boyu xronoloji qaydada ilkin uçot sənədləri əsasında təsərrüfat həyatının bütün faktlarının fasiləsiz əks olunmasını təşkil etdiyi üçün hərtərəfli və ən etibarlı uçot növü hesab olunur. O, kəmiyyət informasiyasını təqdim edir və onunla fərqlənir ki, məlumatları yalnız ölçmə pul vahidlərində işlədir, baxmayaraq ki, zəruri hallarda pul informasiyasının dəqiqləşdirilməsi üçün təbii və əmək göstəricilərində ifadə olunan məlumatlar tətbiq edilir (Бычкова С.М., Ивахненко С.В. 2010: с.96).

Yəni, müəssisənin informasiya sistemində uçot məlumatlarının toplanması, qeydiyyatı, ötürülməsi, yığılması, saxlanması və emalı, habelə müxtəlif istifadəçilərə hesabatların tərtib edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş Mühasibat uçotu sistemi ən mühüm yerlərdən birini tutur.

Azərbaycan uçotunda uçot informasiyasından istifadənin məqsədindən asılı olaraq, daxili və xarici istifadəçilər fərqləndirilir (Səbzəliyev S.M., Abbasov Q.Ə. 2015: s.67).

Daxili istifadəçilər təşkilatı idarə etmək üçün hesab məlumatlarından istifadə edirlər. İdarəetmə qərarlarının daxili istifadəçilər tərəfindən qəbul edilməsi təsərrüfatdaxili hesabat əsasında həyata keçirilir.

Xarici istifadəçilər mühasibat uçotunun (maliyyə hesabatlarının) təqdim etdiyi açıq informasiyanı öyrənərək, maliyyə maraqlarından asılı olaraq təşkilatın maliyyə vəziyyətini qiymətləndirirlər.

Mühasibat uçotu və vergitutma sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin iki modelini fərqləndirilir.

Birinci model "kontinental" adını daşıyır və mühasibat və vergi uçotunun faktiki olaraq üst-üstə düşdüyü bir müddəadır və birincisi bütün maliyyə-mühasibat vəzifələrini yerinə yetirir. Özü də vergitutma, bir qayda olaraq, mühasibat uçotu sisteminə daha çox təsir göstərir (Лосева А.С., Мераева С.В. 2019: с.46).

Mühasibat və vergi uçotunun nisbətinin ikinci modeli "anqlo-sakson" adını daşıyır və mühasibat və vergi uçotunun paralel şəkildə müxtəlif məqsədlər güdən iki müstəqil fəaliyyət növü kimi fəaliyyət göstərməsini nəzərdə tutur. Əksər hallarda bu model yalnız iki variantda fəaliyyət göstərir:

- vergi məqsədləri üçün uçot məlumatlarının müəyyən düzəlişlər və dəyişikliklər edilməsi vasitəsilə;
- vergitutma üçün hazır məlumatların sistem uçotu çərçivəsində formalaşmasını təmin edən mühasibat prosedurlarına əlavələr yolu ilə.

Eyni zamanda, yuxarıda göstərilən iki variantdan hər hansı birində mühasibat və vergi uçotunun ilkin bazası birdir-bunlar ilkin uçot məlumatlarıdır.

Mühasibat uçotunun vergi uçotu sistemində iştirak dərəcəsinə görə, vergi uçotu üç növünü ayırır (Səbzəliyev S.M., Abbasov Q.Ə. 2015, s.74):

1) vergi uçotu göstəricilərinin yalnız mühasibat uçotu məlumatlarından formalaşdığı Mühasibat uçotu. Hesablanmış vergilərin sayına görə vergi uçotunun bu növü müəyyənədicisi hesab olunur, çünki ənənəvi olaraq yerli vergitutma sistemi mühasibat uçotu göstəricilərinə istiqamətlənib ki, bu da sonuncunun universallığını göstərir;

2) vergi uçotu göstəricilərinin Mühasibat uçotu məlumatlarına əsasən, vergitutma məqsədləri üçün müəyyən edilmiş metodlardan istifadə etməklə formalaşdığı qarışıq vergi uçotu;

3) vergi uçotu göstəricilərinin mühasibat uçotunun iştirakı olmadan formalaşdığı mütləq vergi uçotu. Məsələn, gömrük rüsumları, Dövlət rüsumu və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, mühasibat uçotu və vergitutma sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin baxılmış modellərinin ayrılması şərtidir, çünki praktikada bu və ya digər dövlətdə tətbiq edilən modeli birmənalı müəyyənləşdirmək çətin və bəzən də mümkün deyil.

Əvvəllər verilmiş təsnifatların ümumiləşdirilməsi ilə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda vergi uçotu Böyük Britaniyanın Amerika Mühasibat modelinə yönəldilmişdir və mənfəət vergisinin, eləcə də ilkin sənədlərdən qruplaşdırılan məlumatlar əsasında digər vergilərin müəyyən edilməsi üçün baza formalaşdıran məlumatların ümumiləşdirilməsi sistemidir. Vergi uçotunun aparılması qaydası dövlət tərəfindən tənzimlənir və onun yerinə yetirilməsinə vergi orqanları tərəfindən nəzarət edilir.

Hal-hazırda ölkəmizdə vergi uçotunda hesabdən və ikiqat girişdən istifadə edilmir, həmçinin vergi balansları tərtib edilmir, baxmayaraq ki, bir sıra ölkələrdə, məsələn, Almaniyada belə hesablalar və hesabatlar mövcuddur. Müəssisənin maliyyə nəticələrinin məbləğini hər bir mülkiyyətçi əmlak və borcların qiymətləndirilməsi metodlarını, maddi və qeyri-maddi aktivlərin amortizasiyası metodlarını seçməklə, habelə müəssisənin müstəqil vergi siyasətinin həyata keçirilməsi imkanları əhəmiyyətli dərəcədə məhdud olsa da, zəruri ehtiyatlar formalaşdırmaqla müstəqil

şəkildə müəyyən edir. Vergi uçotu Mühasibat uçotu ilə paralel aparılır və vergi bəyannamələrinin tərtib edilməsi ilə başa çatır.

Beləliklə, Mühasibat uçotu sistemində informasiyanın toplanması, qeydiyyatı, ötürülməsi, yığılması, saxlanması və emalı prosedurları mühasibat uçotunun informasiya prosesini təşkil edir. Bu prosesə təsərrüfat həyatı faktlarının sənədləşdirilməsi, analitik və sintetik uçot registrlərində ilkin məlumatların qruplaşdırılması sistemi, bu əsasda sənədləşdirilmiş əsaslandırılmış və sistemli ümumiləşdirilmiş informasiyanın formalaşdırılması, əmlakın mövcudluğu və hərəkətinə, maddi, əmək və maliyyə resurslarından istifadə olunmasına nəzarətin təmin edilməsi daxildir. Yəni, müəssisədə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesində uçot məlumatları formalaşır və emal edilir (Лосева А.С., Мераева С.В. 2019: с.78).

Beləliklə, müəssisənin idarəetmə sistemində hər bir uçot növünün təyin edilməsini müəyyən edərkən qeyd etmək lazımdır ki, uçot məlumatları idarəetmə prosesinin əsasını təşkil edir və avtomatlaşdırılmış informasiya sistemlərinin fəaliyyətinin predmetidir. Mühasibat uçotu sistemində aid uçot informasiyasını giriş və çıxış, struktur və hərəkəti təmsil olunan strukturlara bölürlər (Хорнгрев Ч.Т., Фостер Дж. 2005: с.78).

Daxil olma Mənbələri üzrə giriş məlumatları iqtisadi obyektin daxili və xarici məlumatlarına bölünür. Daxili məlumatlar təsərrüfat həyatı faktlarının gündəlik qeydiyyatı zamanı əldə edilmiş ilkin məlumatları, həmçinin müəssisənin digər funksional sistemlərini, məsələn, planlı, normativ və müxtəlif növ məlumat məlumatlarını ehtiva edir. Xarici məlumatlar-xarici mühit haqqında məlumat, məsələn, təchizatçılar və alıcılar, qiymətlər və s. Qanunvericilik sənədlərində, normativ aktlarda, emal olunmayan Mühasibat uçotu üzrə təlimatlarda olan, lakin mühasibin peşəkar fəaliyyətində və avtomatlaşdırılmış Mühasibat uçotu sistemlərinin hazırlanmasında müntəzəm olaraq istifadə olunan məlumatları xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Dönüşüm proseslərinə münasibətdə giriş məlumatları emal olunan və işlənməmiş məlumatlara bölünür. Hazırlanmayan məlumatlar Mühasibat Uçotu

İnformasiya Sistemi tərəfindən istifadə edilmir və işlənmir, lakin daxil olan sənədlərdə əks olunur. Bu cür informasiyalara, bir qayda olaraq, yalnız uçot xidmətləri tərəfindən deyil, digər funksional xidmətlər tərəfindən istifadə edilən sənədlərdə rast gəlinir. Giriş emal edilən məlumatlar sonrakı emalda iştirak edir və daha sonra ÇIXIŞ sənədlərində, yəni hesabatlarda nəticə kimi yekun nəticə kimi nəzərdən keçirilir (Бычкова С.М., Ивахненко С.В. 2010: с.113).

Nəticə informasiyası işlənməyən informasiya ilə birlikdə ÇIXIŞ məlumatlarını təşkil edir. O, təyinatı üzrə təhlil etmək, nəzarət etmək, habelə idarəetmə qərarlarının hazırlanması və qəbul edilməsi üçün müəssisənin uçot və digər funksional xidmətlərinin istifadə etdiyi daxili informasiyaya və xarici istifadəçilər üçün nəzərdə tutulan xarici informasiyaya-banklar, investorlar, kontragentlər, dövlət idarəetmə orqanları və s. bölünür.

Avtomatlaşdırılmış sistemlərin tətbiqi şəraitində informasiyanın çevrilməsi prosesində texniki vasitələrin ən mühüm hissəsi müvafiq proqram təminatı vasitəsilə məlumatların avtomatik emal prosesini həyata keçirən kompyuterlərdir. İnformasiyanın emalı prosesində kompüterlərin tətbiqi aşağıdakı səciyyəvi əlamətləri müəyyən etməyə imkan verir:

1) yardımçı vasitədən olan kompüter uçot prosesinin təşkilinin həlledici amilinə çevrilir;

2) kompüterləşdirmə uçot informasiyasının emalının istisnasız olaraq bütün mərhələlərini əhatə edir: ilkin məlumatların toplanması və işlənməsi, hesabatın formalaşdırılması;

3) uçot informasiyasının ötürülməsində, habelə uçot məlumatlarının emalında operativliyin təmin edilməsi;

4) iqtisadi həyat faktlarının təhlili prosesində mühasibat məlumatlarına əsaslanan modelləşdirmə imkanı.

Beləliklə, Mühasibat uçotu sistemində kompyuterlərin köməyi ilə uçot informasiyasının çevrilməsi prosesində informasiyanın operativ emalının təmin edilməsi, sintetik və analitik uçotun avtomatlaşdırılması, həmçinin xarici və daxili istifadəçilərə təqdim olunan bütün hesabat növlərinin avtomatlaşdırılması

formalaşdırılması məsələləri həll edilir. Bu informasiya prosesinin həyata keçirilməsi üçün işin təşkilinin müvafiq formalarına, texniki vasitələrə, verilənlərin çevrilməsinin metod və üsullarına, həmçinin müəyyən ixtisas personalına tələb olunur. Bütün bu elementlər müəssisənin mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılmış sistemini təşkil edir.

2.3. Mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılması üçün proqramın seçimi

Bazarda liderlik mövqeyini həyata keçirmək üçün müəssisə rəhbərləri heyətin işinin səmərəliliyini artırmalı, optimal iş şəraiti yaratmalı və dəqiq idarəetmə strukturuna malik olmalıdırlar. Avtomatlaşdırılmış proqram təminatının olması mühüm rol oynayır. Bütün bunlar Mühasibat fəaliyyətinə də aiddir. Mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılması proqramlarının tətbiqi sayəsində məlumatların emalının operativliyi və işgüzar informasiyanın etibarlılığı artırılır, daha səmərəli maliyyə və idarəetmə qərarları qəbul edilir.

Mühasibat avtomatlaşdırılması proqramları imkan verir (Семенов М.И., Трубилин И.Т., Лойко В.И., Барановская Т.П. 2009: с.29):

1. Mühasibat uçotundan əldə edilən məlumatların sayını artırmaq (Mühasibat hesabları üzrə analitikanı bir neçə bölmə üzrə görmək olar);
2. Mühasibat səhvlərinin sayını azaltmaq;
3. Mühasibat uçotunun operativliyinin artırılması (rüblük və illik hesabatın sürətli templərlə hazırlanması və təhvil verilməsi);
4. Vergi tutulan məbləğləri azaltmaqla müəssisənin xərclərini azaltmaq.

Ölkə Bazarında 1C kimi mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılması üçün bir çox proqramlar var: mühasibat 8, Geri-5, info-Mühasib, Galaxy və s. İki hissəyə bölməklə "1C: mühasibat 8.3" proqramlarının müqayisəli təhlilini aparacağıq. Bu proqramlar ən populyarıdır.

Proqram seçərkən, ilk növbədə, mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılması və informasiya - texnoloji müşayiət xidmətləri təklif edən bazarı öyrənmək lazımdır. Mühasib üçün qanunvericilik dəyişikliklərinin əks olunmasının operativliyi vacibdir. Normativ aktların, hesabat formalarının, müəssisənin işçi heyətinin əmək

haqqının hesablanması qaydalarının daimi dəyişdirilməsi sistemin vaxtında yenilənməsini tələb edir. Formalaşan hesabatların aktuallığı baxımından bu, proqramın qiymətləndirilməsinin ən əhəmiyyətli meyarlarından biridir.

Qeydiyyatdan keçmiş "1C: Mühasibat" məhsulu olan istifadəçilər almaq hüququna malikdirlər (Хорнгрен Ч.Т., Фостер Дж. 2005: с.96):

- pulsuz məsləhət və yenilikləri;
- fərdi tələblər nəzərə alınmaqla informasiya-texnoloji müşayiət;
- arayış və hüquq sisteminin əsasları metodik materiallarla birlikdə.

1C yeniləməsi: Ayda bir dəfə orta hesabla hesablar çıxır. Bəzən yeniləmə müddəti hesabat forması və ya mühasibatlığının dəyişikliyindən asılı olaraq dəyişə bilər. İstifadəçilər müntəzəm olaraq Azərbaycan qanunvericiliyinin dəyişməsi ilə əlaqədar yeniliklər alırlar.

Ən yaxşı 5 proqramı satın alarkən istifadəçi həcmdə pulsuz illik zəmanət alır (Сно К.К. 2002: с.39):

- Telefon / elektron məsləhət xidmətləri;
- Əldə edilmiş konfigurasiya daxilindəki proqramın versiyasının yenilikləri qəbul etmək.

1C əsas funksional üstünlüyü: mühasibat proqramı çox rahat edir ki, "açıq konfigurasiya" dir. Burada dəyişikliklər etmək, redaktə etmək və təkmilləşdirmək, müəssisənin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq, proqramın funksionallığını genişləndirmək olar. Proqramçılar proqram kodunu anlamaq, konfigurasiyanı öyrənmək, mühasibin tələblərinə uyğun olaraq dəyişdirmək üçün proqramla işləmək imkanına malikdirlər.

Best-5 proqramında sistemin imkanlarının dairəsini uyğunlaşdırmaq və genişləndirmək üçün nəzərdə tutulmuş quraşdırılmış proqramlaşdırma vasitələri də var. Birinci, sadə səviyyədə istifadəçi, biznes məntiqini dəyişdirmədən, sistemin əsas funksionallığını saxlayaraq kiçik proqramları (PlugIn) inkişaf etdirmək imkanı verir. İkinci Səviyyə, yeni tətbiqlərin yaradılması imkanlarını ehtiva edən tam müddətli quraşdırılmış inkişaf mühitidir.

Növbəti vacib və tez-tez müəyyənədi meyar-proqram məhsulunun alınmasının və sahibliyinin dəyəridir. KOM mühasibat uçotunun aparılması üçün şirkəti 1C təklif edir. Best-5-da mühasibat uçotunun tətbiqi üçün "maliyyə" bölməsi var. Bölmələr "proqramlar" və "rejimlərin" funksional tərkib hissələrinin dəstlərini birləşdirir. Proqramlar müəssisədə ayrı bir mühasibat sahəsinə uyğun gəlir və rejimlər tətbiqlərin funksional imkanlarını genişləndirir. Məsələn, "Ana kitab" proqramı, USNO, UTII daxil olmaqla, mühasibat uçotu, vergi uçotunu aparmağa, pul vəsaitlərinin hərəkətini və hesablamalarını təhlil etməyə, müəssisənin hesabatlarını çap şəklində və elektron formada hazırlamağa imkan verir (Семенов М.И., Трубилин И.Т., Лойко В.И., Барановская Т.П. 2009: с.53).

Beləliklə, 1C: Mühasibat və Best-5 istifadəçiləri tam mühasibat proqramları ilə təmin edir və həmçinin məlumat və texnoloji dəstək verir. Bundan əlavə, bu proqramlar konfigurasiyaya dəyişiklik etmək və işləmələrini genişləndirmək imkanı var. Proqramın dəyəri, əldə edilmiş konfigurasiyadan asılıdır, lakin 1C-nin baza versiyası: Best-5-in oxşar versiyası ilə müqayisədə uçotu ucuzdur. İkincisi, mühasibat uçotunun optimallaşdırılmasını planlaşdırmaq, avtomatlaşdırmanın miqyasını və qaydasını təyin etmək lazımdır. Əldə edilmiş proqramın gözlənilməz xərclərə səbəb olacaq müəssisənin səmərəli avtomatlaşdırılması üçün kifayət qədər imkanlara sahib ola bilməz. Buna görə, proqramın imkanlarını avtomatlaşdırmağınız lazım olan proseslərə əsaslanaraq diqqətlə öyrənmək və təhlil etmək lazımdır.

Cədvəl 4: Mühasibat proqramlarının "1C: mühasibat 8.3" və "Best-5" müqayisəli təhlili

Meyarlar	1C: mühasibat 8.3	Besti-5
Auditoriya	hə	hə
a) kiçik biznes üçün	hə	hə
b) orta müəssisələrin	hə	hə
c) böyük müəssisələr üçün	hə	yox
Çatdırılma variantları		
a) proqramın yerli versiyası	hə	hə
b) proqramın şəbəkə versiyası	hə	hə
c) "müşəri-server" proqram versiyası	hə	hə
d) mobil versiyası	hə	yox
3. İmkanlar (ədəd)		
a) vergi hesabatı	hə	hə
b) mühasibat hesabatları	hə	hə
c) logistika	hə	hə
ç) maliyyə	hə	hə
d) gömrük	yox	yox
e) istehsalı	hə	hə
ə) heyət	hə	hə
4.Daha konkret sahələr üçün proqram növlərinin mövcudluğu.	var*	var*
4.Daha konkret sahələr üçün proqram növlərinin mövcudluğu.	var**	var**
5.Bir neçə hüquqi şəxsın aparılması imkanı		
6.Mühasibat uçotunun aparılması üzrə beynəlxalq standartlara uyğunluq	var*	var*
7.Qrafik şəklində hesabatların alınması	var**	var**
8.Məlumatın saxlanması və bərpası	hə	hə
9.Məlumatlara giriş hüquqlarının ayrılması		
10.İstifadə parol	hə	hə

Mənbə: М. И. Семенов, И. Т. Трубилин, В. И. Лойко, Т. П. Барановская: 2009, с.69

Beləliklə, "1C: mühasibat" və "Best-5" proqramları kiçik, orta və fərdi özəl müəssisələr üçün nəzərdə tutulmuşdur. Funksional imkanlara və qiymət siyasətinə görə proqram məhsulları bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə geri qalmır. Buna baxmayaraq, ölkə bazarında "1C"firmasının məhsulu əhəmiyyətli dərəcədə üstünlük təşkil edir. Bizim fikrimizcə, bu, bütün biznesin təşkili (proqramların hazırlanması, tərəfdaşlarla sıx qarşılıqlı əlaqə və istifadəçilərin dəstəklənməsi) ilə bağlıdır.

Mühasibat proqramlarının reytingini tərtib etmək çətindir. Hər şey regionda verilən proqram təminatından və informasiya-texnoloji müşayiətdən, eləcə də

müəssisənin avtomatlaşdırılmalı proseslərindən asılıdır. Buna görə də, kiçik və orta müəssisələrdə mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılması üçün bir proqram seçərkən, bazarın və müəssisənin mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılması üçün zəruri prosesləri öyrənmək məsləhətdir. Yalnız bundan sonra mühasibat işinin effektivliyini artırmaq olar.

FƏSİL III. XİDMƏT SFERASI MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MALİYYƏ HESABATLARININ HAZIRLANMASI İŞİNİN TƏŞKİLİ VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

3.1. Xidmət sektoru müəssisələrində maliyyə hesabatlarının hazırlanması prinsipləri

Ölkəmizin bazar münasibətlərinə keçməsi ilə əlaqədar uzun illər ərzində təşəkkül tapmış Qərbin aparıcı ölkələrinin təcrübəsi və beynəlxalq standartlara cavab verən Mühasibat uçotu və hesabat sisteminin dəyişməsinə kəskin ehtiyac yaranmışdır. Əgər mərkəzləşdirilmiş - planlı iqtisadiyyat şəraitində mühasibat hesabatı əvvəllər yuxarı təşkilatlar (rəhbərlər və nazirliklər) tərəfindən istifadə olunurdusa, müasir maliyyə hesabatları artıq investorların və partnyorların cəlb edilməsi, təsisçilərin və investorların maliyyə vəziyyətinin davamlılığı və müəssisənin yaxın perspektivləri barədə məlumatlandırılması üçün üfüqi istifadə edilməsinə yönəlmişdir.

Mühasibat hesabatlarının zəruri tələblərindən biri onun bütün maraqlı istifadəçilər üçün açıqlığıdır. Müasir iqtisadi vəziyyət müəssisələrdən istehsalın səmərəliliyinin artırılmasını, məhsulun və xidmətlərin effektiv təsərrüfatçılıq və istehsalın idarə edilməsi formalarının tətbiqi əsasında rəqabətliliyinin artırılmasını, təsərrüfatsızlığın aradan qaldırılmasını, sahibkarlığın fəallaşmasını, təşəbbüskarlığın artırılmasını və s. tələb edir. Onun köməyi ilə müəssisənin inkişaf strategiyası və taktikası hazırlanır, planlar və idarəetmə qərarları əsaslandırılır, onların yerinə yetirilməsinə nəzarət edilir, istehsalın səmərəliliyinin artırılması ehtiyatları müəyyən edilir, müəssisənin, onun bölmələrinin və işçilərinin fəaliyyətinin nəticələri qiymətləndirilir.

Mühasibat hesabatı xidmət sektoru müəssisələrində əmlak və maliyyə vəziyyəti haqqında rəy formalaşdırmaq üçün tam, kifayət qədər obyektiv və düzgün informasiya bazasından ibarətdir. Düzgün tərtib edilmiş hesabat bir sıra standart suallara cavab verə bilər (Leonge E.P. 2002: p.92):

- hesabat dövründə müəssisə hansı əmlakla fəaliyyətə başlayıb?;

- hesabat dövründə onun işi hansı şəraitdə cərəyan edirdi?;
- ötən dövr ərzində müəssisə hansı maliyyə nəticələrinə nail olub?;
- hesabat dövrünün sonuna müəssisənin əmlak vəziyyəti necə dəyişdi?;
- müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin perspektivləri hansılardır?

Bu cür məsələlər kifayət qədər çox ola bilər, lakin onlar müvafiq olaraq investisiya, maliyyələşdirmə və cari maliyyə nəticəsinin formalaşmasının müntəzəmliyini əks etdirən üç böyük blokda qruplaşdırılır:

- müəssisəyə ayrılan maliyyə resursları haraya qoyulubdur, yəni onun investisiya siyasəti nə qədər optimaldır;
- tələb olunan maliyyə resursları haradan əldə edilmişdir və müəssisə mənbələrinin optimal strukturu nə qədərdir;
- müəssisənin müntəzəm gəlirlərin əldə edilməsi baxımından nə dərəcədə ritmik və stabil fəaliyyət göstərməsi, yəni, müəyyən edilmiş tapşırıqlar və dinamikaya nisbətən hesabat dövründə maliyyə nəticələri hansılardır?

Bütün hüquqi şəxslər və fərdi sahibkarlar öz fəaliyyətləri haqqında illik mühasibat hesabatını təqdim etməlidirlər. İllik mühasibat hesabatı hesabat ili başa çatdıqdan sonra təqdim edilir və ötən maliyyə ili ərzində hüquqi şəxsin fəaliyyəti haqqında hesabatdır (Вахрушина М.А., Карпова Т.П., Петров А.М. 2011: с.198).

İlin yekunlarına dair hesabat illik mühasibat hesabatıdır. Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının "Mühasibat uçotu haqqında" qanununa əsasən, təqvim ili bütün təşkilatlar üçün hesabat ili hesab olunur – yanvarın 1-dən dekabrın 31-dək, o cümlədən. Yeni yaradılan təşkilatlar üçün ilk hesabat ili onların dövlət qeydiyyatı tarixindən müvafiq il dekabrın 31-nə qədər olan dövrdür, oktyabrın 1-dən sonra yaradılan təşkilatlar üçün isə onların qeydiyyata alındığı tarixdən sonrakı ilin 31 dekabr tarixinə qədər olan dövrü ilk hesabat ili hesab etməyə icazə verilir.

İllik mühasibat hesabatı əsasında xidmət sektoru müəssisəsinin kommertiya fəaliyyətinin təhlili aparmaq olar. İllik mühasibat hesabatı şirkətə effektiv rəhbərlik, onun maliyyə sabitliyinin təmin olunması problemlərini həll etməyə imkan verir. Məhz illik mühasibat hesabatı şirkətin aktiv və passivlərinin bölüşdürülməsi, borc vəsaitlərinin mövcudluğu, resurs mənbələrinin xarakteri barədə vaxtında dolğun

məlumat almağa imkan verir. Keyfiyyətli illik mühasibat hesabatı müəssisənin sabitliyini, yüksək likvidliyini təmin etməyə imkan verir.

Mühasibat hesabatı təşkilatın maliyyə vəziyyəti, onun fəaliyyətinin maliyyə nəticələri və maliyyə vəziyyətindəki dəyişikliklər barədə düzgün və tam təsəvvür verməlidir. Maliyyə vəziyyəti və təşkilatın fəaliyyətinin nəticələri haqqında düzgün və tam təsəvvürün formalaşdırılması üçün kifayət qədər məlumat olmadıqda, o, müstəqil şəkildə əlavə göstəricilər və izahatlar daxil edə bilər. Onlar mühasibat balansının ayrı-ayrı maddələrinin, mənfəət və zərər hesabatının şifrələməsi ola bilərlər (Хорнгрех Ч.Т., Фостер Дж. 2005: с.95).

Mühasibat hesabatlarının formalaşdırılması zamanı neytrallıq tələbinə əməl olunmalıdır: hesabatlardakı məlumatlar müxtəlif istifadəçi qruplarının maraqlarına cavab verməlidir.

Mühasibat hesabatlarının hər say göstəricisi üzrə ən azı iki il ərzində – hesabat və əvvəlki hesabat məlumatları göstərilməlidir. İlk hesabat dövründə tərtib edilən hesabat istisna təşkil edir. Yalnız hesabat dövründə məlumatlar verilir. Təşkilat məlumatları müqayisə etməyə qərar verə bilər və daha uzun müddət ərzində - üç, dörd, beş il və s. bu, mühasibat hesabatlarının formalarına müvafiq qraf (sətir) daxil edilməsinin zəruriliyinə gətirib çıxarır. Əvvəlki və hesabat dövrləri üzrə məlumatlar təqdim edilmədikdə, birincilər Mühasibat uçotu üzrə normativ aktlarla müəyyən edilmiş qaydalar üzrə düzəlişlər edilməlidir. Hər bir əhəmiyyətli düzəliş onun səbəblərinin səbəbləri göstərilməklə açıqlama verilməlidir (Leonge E.P. 2002: p.99).

Təşkilatın hesabatlarına bütün ayrı-ayrı bölmələrin, o cümlədən ayrı-ayrı balanslara ayrılan bölmələrin fəaliyyət göstəriciləri daxil edilməlidir. Mühasibat hesabatlarında aktivlərin və passivlərin maddələri, mənfəət və zərər maddələri arasında, hesabat məlumatlarının ümumiləşdirilməsi dərəcəsi üzrə mühasibat uçotu üzrə müvafiq əsasnamələrin nəzərdə tutulduğu hallar istisna olmaqla, əvəzləşdirmənin fərdi mühasibat hesabatı və birləşdirilmiş maliyyə hesabatları ayrıldığı hallar arasında əvəzləşdirilməyə yol verilmir.

Fərdi mühasibat hesabatı bilavasitə təşkilatlar tərəfindən tərtib edilir. Mühasibat uçotu metodunun elementi kimi, bu hesabat tək-cə təşkilatın fəaliyyətinin

maliyyə vəziyyətini və nəticələrini xarakterizə etməklə deyil, həm də nəzarət funksiyasını yerinə yetirir. Hər bir uçot dövrünün başa çatdığı zaman mühasibat uçotu məlumatlarının dəqiqliyinə sistem nəzarətini təmin edir. Ona görə də bütün təşkilatlar hər hesabat dövrü üçün fərdi mühasibat hesabatını tərtib etməlidirlər.

Təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq hüquqi şəxs olan bütün xidmət sferası müəssisələri üçün mühasibat uçotunun aparılmasının vahid əsas prinsipləri və qaydalarına əsasən, hesabat göstəriciləri qarşılıqlı əlaqədə olmalı və bir-birini tamamlamalıdır. Mühasibat hesabatlarının obyektiv zərurəti təsərrüfatın operativ idarə olunmasının tələbatından və qarşıdakı kapital qoyuluşlarının səmərəliliyinin və maliyyə risklərinin məbləğinin qiymətləndirilməsi üçün əsaslandırılmış qərarların qəbulundan irəli gəlir. Bununla əlaqədar, hesabat təşkilatın fəaliyyətinin bütün əsas cəhətlərini dəqiq və real şəkildə açıqlamalıdır (Вахрушина М.А., Карпова Т.П., Петров А.М. 2011: с.210).

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təşkilatın maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini xarakterizə edən göstəricilərin formalaşdırılması prosesi yeni kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərini əldə edir. Belə bir şəraitdə mühasibat hesabatlarında əks olunan informasiyaya əsas tələb ondan ibarətdir ki, bu, həmin təşkilatla işgüzar münasibətlərdə maraqlı olanlar üçün faydalı olmalıdır. Hesabatlardakı məlumatların istifadəçilərə lazım olması üçün müəyyən keyfiyyət meyarlarına cavab verməlidir. Hər şeydən əvvəl, hesabat informasiyasının keyfiyyət əlamətləri aşağıdakılardır: dəqiqlik, tamlıq, etibarlılıq, əhəmiyyətlilik, neytrallıq, müqayisədir.

Mühasibat hesabatlarında təqdim olunan məlumatların aydınlığı hesabatın istifadəçilərə faydalı olduğu ən mühüm keyfiyyətdir. İnformasiyanın bu cür keyfiyyətinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, mühasibat hesabatlarının məzmunu istifadəçiləri anlamaq, hətta əgər onlar xüsusi peşəkar hazırlığa malik olmasalar da əlçatan olmalıdır. Mühasibat uçotunun aparılması üzrə normativ aktlarla müəyyən edilmiş qaydalara uyğun formalaşmış mühasibat hesabatı düzgün və tam hesab edilir, onun məlumatları təşkilatın fəaliyyətinin maliyyə vəziyyəti və maliyyə nəticələri, habelə maliyyə vəziyyətindəki dəyişikliklər haqqında düzgün təsvir yaradır.

Mühasibat hesabatlarında olan göstəricilərin əhəmiyyəti onların kəmiyyət ifadəsi ilə deyil, maraqlı istifadəçilərə maliyyə vəziyyətinin və təşkilatın fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsində kömək göstərilməsində müəyyən məlumatın olduğu rolla müəyyənləşdirilir. Hesabatın verilməməsi (açılmaması) hesabat məlumatları əsasında qəbul edilən istifadəçilərin iqtisadi qərarlarına təsir göstərə bilərsə, göstərici əhəmiyyətli sayılır.

Hesabat göstəriciləri formalaşdırılarkən xidmət sferası müəssisələrində bu və ya digər göstəricinin onun qiymətləndirilməsindən, xarakterindən və yaranmasının konkret hallarından asılı olaraq nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu özü müəyyən edir. Bu zaman hesabat dövrü ərzində müvafiq məlumatların ümumi yekununa nisbəti 5% - dən az olmayan məbləğ əhəmiyyətli sayılır. Xidmət sferası müəssisələrində mühasibat hesabatlarında qeyd olunanlardan fərqli (yəni 5% - dən çox və ya daha az) digər meyarın əhəmiyyətli informasiyasının əks etdirilməsi məqsədi ilə tətbiq edilməsi barədə qərar qəbul edə bilər (Хорнгрев Ч.Т., Фостер Дж. 2005: с.100).

Mahiyyət prinsipi əsas götürülməklə, ayrı-ayrı aktivlər, öhdəliklər, gəlirlər, xərclər və təsərrüfat əməliyyatları, habelə kapitalın tərkib hissələri haqqında göstəricilər təşkilatın maliyyə vəziyyətini və ya maliyyə nəticələrini bilmədikdə, onlar əhəmiyyətli olduqda, mühasibat hesabatlarında ayrıca təqdim edilməlidir.

Hər bir əhəmiyyətli göstərici mühasibat hesabatlarında ayrı-ayrılıqda təqdim olunur. Oxşar xarakterli və ya dəyəri əhəmiyyətsiz məbləğlər birləşdirilə bilər. Mühasibat balansında, mənfəət və zərər hesabatında onların ayrıca əks olunması üçün əhəmiyyətsiz olan ayrı-ayrı göstəricilər, istifadəçilərin keçmiş, bu və ya qarşıdakı hadisələri qiymətləndirə bilməyəcəyi mühasibat hesabatlarına şərhlərdə ayrıca təqdim edilməsi üçün kifayət qədər əhəmiyyətli ola bilər.

Hesabat informasiyasının neytrallığı onun istənilən mühasibat hesabatı istifadəçilərinə münasibətdə qərəzsizliyini nəzərdə tutur. Buna görə də bu prinsipə əsasən, mühasibat hesabatlarının formalaşdırılmasında xidmət sektoru müəssisələrinin bir qrup mühasibat hesabatı istifadəçilərinin başqaları qarşısında maraqlarının birtərəfli şəkildə təmin edilməsini istisna etməlidir.

Mühasibat hesabatlarının müqayisəliliyi hesabat məlumatlarını əvvəlki hesabat dövrünün göstəriciləri ilə müqayisə etmək imkanını nəzərdə tutur. Buna görə də bu tələbə uyğun olaraq mühasibat hesabatlarının hər bir göstəricisi üzrə ən azı iki il ərzində - hesabatdan əvvəlki məlumatlar göstərilməlidir, əks halda bu hesabatlar təşkilatın iş dinamikasını xarakterizə edə bilməz və deməli, öz analitik xarakterini itirirlər. Müqayisə edilə bilən vahidlərdə mühasibat hesabatlarının tərtib edilməsi analogi təşkilatların fəaliyyəti haqqında məlumatların müqayisəliliyini həyata keçirməyə imkan verir (Хорнгрех Ч.Т., Фостер Дж. 2005: с.109).

Göstəricilərin tutumluluğu uçot siyasətinin bir hesabat dövründən digərinə tətbiq edilməsinin ardıcılığı hesabına əldə edilir. Lakin uçot siyasətinin tətbiqində davamlılıq prinsipi özlüyündə məqsəd deyil və yeni uçot metodlarının tətbiqini əngəlləməməlidir. Buna görə də, uçot siyasətinin dəyişməsi halında təşkilat bu dəyişiklikləri hesabat proqramına daxil etməlidir ki, hesabat məlumatlarının istifadəçiləri yeni uçot metodlarının tətbiqinə uyğun olaraq müəyyən düzəlişlər edə bilsinlər.

Mühasibat hesabatlarının hazırlanması zamanı göstərilən mühasibat prinsiplərinin və tələblərinin yerinə yetirilməsi hesabat informasiyasının istifadəçilərinin onları maraqlandıran təşkilatın fəaliyyəti haqqında düzgün və obyektiv şəkil tərtib edə bilməsinə imkan yaradır. Mühasibat hesabatlarında hər hansı bir qarışıqlığa icazə verilmir. Düzgün hesabatın tərtib edilməsinə görə məsuliyyət təşkilatın rəhbərliyində yerləşir (Səbzəliyev S.M., Abbasov Q.Ə. 2015: s.240).

Hesabat dövrü ərzində təşkilatın təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini əks etdirən göstəricilər sistemindən ibarətdir. Hesabat mühasibat uçotu, mühasibat məlumatlarına görə təşkil edilən cədvəllərdən ibarətdir. O, uçot işinin yekun mərhələsidir. İllik mühasibat hesabatlarında maraqlı olan bütün şəxsləri iki əsas qrupa bölmək olar: xarici informasiya istifadəçiləri və daxili istifadəçilər. İstifadəçinin qrupa aid olması illik mühasibat uçotu hesabatlarının verdiyi məlumatlardan istifadə məqsədlərini müəyyən edir. İllik mühasibat hesabatlarında təqdim olunan informasiyanın xarici istifadəçiləri illik mühasibat hesabatını təmsil edən şirkətlə işgüzar münasibətlərlə bağlı nəzarət və uçot dövlət orqanları,

sahibkarlar və fiziki şəxslərdir. Həmçinin illik mühasibat hesabatlarında təqdim olunan informasiyanın xarici istifadəçilərinə bank strukturlarını da aid etmək olar.

İllik mühasibat hesabatına təqdim edilən məlumatların daxili istifadəçiləri təşkilatın rəhbərliyi, səhmdarları və əmanətçiləridir. Onların hamısı müəssisənin maliyyə sabitliyində son dərəcə maraqlıdır və məhz illik mühasibat hesabatlarının məlumatları onlara ya etimadlarını möhkəmləndirməyə, ya da təcili olaraq şirkətin sabitliyinin artırılmasına yönəlmiş tədbirlər görməyə imkan verir. Mühasibat hesabatı mühasibat obyektlərinin iqtisadi məzmununa uyğun olan növləri üzrə böyük qruplaşdırılması sayəsində təşkilatın təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricilər sistemini ehtiva edir. Mühasibat obyektlərinin bu qrupları mühasibat hesabatlarının elementlərini təşkil edir (Səbzəliyev S.M., Abbasov Q.Ə. 2015: s.243).

İllik hesabatın tərtib edilməsindən əvvəl hazırlıq işləri aparılır. İlk növbədə, əmlak və öhdəliklərin illik inventarlaşdırılması həyata keçirilir. Inventarlaşdırma nəticələri təşkilatın rəhbəri tərəfindən nəzərdən keçirilir. Inventarlaşdırma nəticəsində aşkar edilmiş mühasibat məlumatlarının inventarizasiya məlumatları ilə uyğunsuzluqlarına görə müvafiq mühasibat qeydləri tərtib edilir. Nəticədə, mühasibat uçotu məlumatları inventarlaşdırma üzrə aşkar edilmiş faktiki məlumatlarla tam uyğunlaşdırılır.

Bütün hazırlıq işləri başa çatdıqdan və aparılmış əmlak inventarizasiyasının və maliyyə öhdəliklərinin nəticələrinin mühasibat uçotunda əks olunduqdan sonra mühasibat balansı və mühasibat hesabatlarının digər formaları tərtib edilir. Mühasibat hesabatlarının tərtib edilməsi üçün əsas kitabın hesablarına və mühasibat qeydlərinin məlumatlarının qalıqlarıdır. Hesabat formalarının doldurulması proseduru əvvəlcədən qruplaşdırılmış və ümumiləşdirilmiş uçot registrlərindən nizamlı məlumat sistemində köçürülməsidir.

Mühasibat hesabatlarının formalarında heç bir submandiya və maneələr olmamalıdır. Mühasibat hesabatlarının müxtəlif formalarında göstərilən bir sıra göstəricilər üst-üstə düşür. Buna görə də hesabat formalarının düzgün doldurulmasının vacib nəzarət məqamı mühasibat hesabatlarının göstəricilərinin

qarşılıqlı əlaqəsidir. Qüvvədə olan qanunvericilik yalnız izahlı qeydin tərtib edilməsinə dair ümumi tələbləri müəyyən edir, buna görə də hər bir təşkilat izahedici qeyddə təqdim olunan məlumatın həcmi müstəqil şəkildə müəyyənləşdirir. Lakin, mühasibat uçotu məlumatlarının istifadəçilərinin maraqlarını nəzərə alaraq, izahlı qeyddə əlavə məlumatlar verilməlidir (Друри К. 2003: с.198).

Belə ki, illik mühasibat hesabatı tərtib edilərkən hesabat dövrü ərzində təşkilatın işinin nəticələrinin əvvəlki dövrlər üzrə müvafiq nəticələrlə tutuşdurulması həyata keçirilməlidir. Bu, illik mühasibat hesabatlarının təhlili zamanı şirkətin inkişaf tendensiyalarını obyektiv qiymətləndirməyə imkan verir. İllik mühasibat hesabatlarını tərtib edərkən təşkilatın bütövlükdəki fəaliyyəti haqqında – onun bütün şöbələri, nümayəndəlikləri, filialları, törəmə şirkətləri və s. barədə məlumatlardan istifadə etmək lazımdır. Bu, illik mühasibat hesabatlarının təhlili zamanı şirkətin nə dərəcədə bərabər inkişaf etdiyini müəyyən etməyə, regional amillərin şirkətin bölmələrinin inkişafına təsirini nəzərə almağa imkan verir.

İllik mühasibat hesabatı tərtib edilərkən şirkətin kommersiya fəaliyyətinin əldə etdiyi nəticələri onun planlaşdırılmış göstəriciləri ilə müqayisə etmək lazımdır. Bu, rəhbərliyin nə dərəcədə effektiv olduğunu, şirkətin inkişaf strategiyasının nə dərəcədə düzgün seçildiyini müəyyən etməyə imkan verir. Yoxlanmış və təqdimata hazır olan illik mühasibat hesabatı şirkətin rəhbəri, onun baş mühasibi tərəfindən imzalanmalı, həmçinin hüquqi şəxsin möhürü ilə təsdiq edilməlidir.

Hesabatın reallığının əsas şərtləri (hesabatların tərtib edilməsi prinsipləri) aşağıdakılardır (Васильева, И.С. 2007: с.173):

- hesabat dövründə həyata keçirilmiş təsərrüfat əməliyyatlarının tam əks etdirilməsi;
- gəlir və xərclərin hesabat dövrlərinə aid edilməsinin düzgünlüyü;
- istehsal üzrə cari xərclərin (dövriyyə xərcləri) və kapital qoyuluşlarının fərqləndirilməsi;
- analitik uçot məlumatlarının sintetik uçot məlumatlarına uyğunluğu;
- təsərrüfat əməliyyatlarının əks etdirilməsi və uçot obyektlərinin qiymətləndirilməsi üzrə qəbul edilmiş uçot siyasətinə riayət edilməsi;

- illik balansın bütün maddələrinin və illik hesabatlılığın inventar məlumatları ilə digər formalarının təsdiqi.

Mühasibat hesabatı jurnallarda, orderlərdə, idarələrdə təqdim olunan əsas kitabın və analitik uçot registrlərinin sintetik hesablarının məlumatlarına əsasən tərtib edilir.

İllik hesabatdan əvvəl hesabat formalarına daxil edilən məlumatların vaxtında, tam və obyektiv əks olunmasını təmin edən hazırlıq işləri aparılır. Baş mühasib illik hesabatın tərtib edilməsi qaydasını planlaşdırır. Sonra bu plan iqtisadçıların və digər mütəxəssislərin iştirakı ilə mühasibatda müzakirə olunduqdan sonra əmr verilir və həmin əmrdə illik hesabat üzrə işlərin müddətləri elan edilir, İcraçılar göstərilir və illik hesabatın hazırlanmasına cəlb olunan əməkdaşların hidayət müşavirəsi keçirilir.

Hazırlıq işlərinin növbəti mərhələsi dekabr ayı üçün jurnal-orderlərin bağlanmasıdır. Bundan əlavə, dekabr ayı üçün jurnal sifarişlərinin nəticələri debet üzrə dövriyyənin nəticəsini hesablayan əsas kitaba köçürülür və hər bir hesabın balansı göstərilir. Analitik qeydiyyat məlumatları əsas kitabın məlumatları ilə yoxlanılır. Sonra təsdiq olunmuş analitik uçot registrləri və əsas kitab əsasında mühasibat balansı və hesabatın digər formaları tərtib edilir (Тимофеева М.С. 2013: с.206).

İnventarlaşdırma prosesində komissiya hesablaşmaların banklarla, yuxarı təşkilatlarla, iddia müddəti bitmiş kredit borcunun məbləğini müəyyən edir. Obyektlər, müddət inventarlaşdırmanın aparılması qaydasını müəssisənin rəhbəri və ya onun səlahiyyətli orqanı müəyyən edir.

Komissiyanın şəxsi tərkibi və inventarlaşdırmanın keçirilmə müddəti müəssisə rəhbərinin əmri ilə elan edilir. İnventarlaşdırma komissiyasının tərkibinə müəssisə administrasiyasının nümayəndələri, mühasibat xidmətinin işçiləri, digər mütəxəssislər daxil edilir. İnventarlaşdırma başlamazdan əvvəl mühasibat uçotu mühasibat uçotunun bütün giriş və istehlak sənədlərinin məlumatlarını tam şəkildə emal etməli və analitik mühasibat qeydlərinə yazmalı, hesab qalıqlarını geri qaytarmalıdır. Anbarlara görə maddi dəyərlər çeşidlənir və adlar, növlər və ölçülərə görə yığılır, saxlama yerlərində yoxlanılan materialların miqdarını, kütləsini və

tədbirlərini göstərən etiketlər əlavə olunur. Maddi cəhətdən məsuliyyətli şəxslərdən qəbz almaq lazımdır ki, onların xərclərinə yazılmamış və qəbul edilməmiş sərvətləri yoxdur (Васильева Л.С. 2007: с.187).

İnventarlaşdırma dəyərlərin olduğu hər bir yer üzrə ayrılıqda (maddi məsul şəxsin məcburi iştirakı ilə) onların yenidən hesablanması, ölçülməsi yolu ilə aparılır. Nəticələr komissiya üzvlərinin imzaladığı inventar siyahılarına daxil edilir. Zədələnmiş və ya korlanmış dəyərlərə pozuntunun xarakteri və dərəcəsi, onun səbəbləri, habelə təqsirli şəxslərin göstərildiyi aktlar tərtib edilir.

Rəsmiləşdirilmiş inventar siyahıları və aktlar onları yoxlayan mühasibata təhvil verilir, sonra isə vəsaitlərin faktiki mövcudluğunu mühasibat uçotu məlumatları ilə müqayisə edirlər. Bu məlumatlar inventarlaşdırma materialları üzrə vəsaitlərin faktiki mövcudluğunu və nəzərə alınmaqla, eləcə də artıq və ya əskikliklərin müqayisə edilməsinin nəticələrini göstərən bir hesabat şəklində yazılır. Yalnız artıqları və ya hər növ vəsait ayrı bir bəyanat təşkil edir. Dəqiq ifadədə yalnız profisit və ya çatışmazlıq ilə aşkar edilən bu dəyərlərə uyğun gəlir və qalan hissəsi ümumi məbləği göstərir.

Bankda hesablaşma və cari hesabların, bank ilə kreditlər üzrə hesablaşmaların, büdcə, alıcılar, təchizatçılar, hesabat verən şəxslər, işçilər, deponentlər və digər debitorlar və kreditorların inventarlaşdırılması sənədlər üzrə hesablaşmaların vəziyyətini yoxlamaqdan ibarətdir. Hesablaşmaların uzlaşdırılması bütün debitorlara şəxsi hesablardan çıxarışların köçürülməsi yolu ilə həyata keçirilir. Debitor öz təsdiqlərini verir və ya etirazlarını bildirir. Uzlaşmanın nəticələri aktla rəsmiləşdirilir (Друри К. 2003: с.215).

Komissiya debitorların və kreditorların hesabları üzrə borcların yaranma müddətini, onun reallığını, habelə iddia müddəti buraxılışında təqsirli olan şəxsləri müəyyən edir. Bütün nöqsanlara, itkilərə və artıqlıqlara görə inventarlaşdırma komissiyası işçilərin yazılı izahatını tələb etməlidir. Daha sonra müəyyən edilmiş çatışmazlıqların, artıqların, düzəlişlərin uçotunda əks olunma qaydasını müəyyənləşdirir. Təklif və qərarlar inventarlaşdırma komissiyası protokolda qeyd edir, burada çatışmazlıqların səbəblərini və təqsirkarlarını, onlara qarşı həyata

keçirilən tədbirləri göstərir. Komissiyanın protokolunu müəssisənin rəhbəri təsdiq edir.

İllik hesabatda inventarlaşdırma zamanı aşkar edilmiş dəyərlərin faktiki mövcudluğunun mühasibat uçotu məlumatlarına qarşı uyğunluğu tənzimlənməlidir. Vergi orqanları, banklar müəssisələri ilə hesablaşmalar üzrə balansın maddələri onlarla müqayisə edilməli və eyni olmalıdır. Inventarlaşdırma və digər yoxlamalar zamanı aşkar edilmiş əmlakın faktiki mövcudluğunun mühasibat uçotu məlumatları ilə uyğunsuzluğu müəssisələrdə aşağıdakı qaydada tənzimlənir. Inventarlaşdırma və digər yoxlamalar zamanı aşkar edilmiş əmlakın faktiki mövcudluğu mühasibat uçotu məlumatları ilə bağlı fərqlər müəssisədə aşağıdakı qaydada tənzimlənir.

3.2. Xidmət sferası müəssisələrində uçot prosesinin təşkili problemləri

Hazırda mühasibat uçotu nəzəriyyəsi və praktikasını qarşısında bir sıra yetişmiş, həll olunmamış vəzifələr meydana çıxır. Onların həlli mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsinə dair vahid elmi-nəzəri yanaşmaların müəyyən sistemləşdirilməsini və formalaşdırılmasını tələb edir. Bu prosesin vacib aspekti müvafiq qanunvericiliyin prinsiplərinə uyğun olmalı, uçotun qanunvericiliyin tələblərinə uyğunlaşdırılmasını təmin etməli və təsərrüfat subyektlərinin informasiya ehtiyaclarını nəzərə almalıdır. Bununla yanaşı, "Mühasibat uçotunun təşkili" anlayışının şərhinə müasir yanaşmanın həyata keçirilməsi bu kateqoriyanın mahiyyəti və məzmunu ilə bağlı müfəssəl elmi-metodiki işlənmənin olmaması səbəbindən sistemlik xarakter daşımır.

Mühasibat uçotu sistemi informasiya sisteminin bir hissəsidir, çünki o, vahid metodoloji əsasda qurulur ki, bu da müəssisənin fəaliyyətini adekvat şəkildə əks etdirməyə, əmlak və maliyyə vəziyyəti haqqında mikroiqtsadi məlumatları formalaşdırmağa, idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün iqtisadi təhlil aparmağa və onun göstəricilərinə daimi nəzarət etməyə imkan verir. Bundan başqa, hazırda o, strateji istiqamət alır, yəni müəssisənin effektiv qərarlarının qəbul edilməsi üçün maliyyə, idarəetmə və digər uçot növlərinin informasiyasının uzlaşdırılması müşahidə olunur. Mühasibat uçotu sisteminin müəssisə səviyyəsində

fəaliyyətinin optimal nəticəsinə nail olmaq üçün onun fəaliyyətinin və bütövlükdə təşkilati strukturunun xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır (Лосева А.С., Мераева С.В. 2019: с.78).

Mühasibat uçotu məlumatlarına artan tələblər obyektiv olaraq mühasibat uçotunun funksional istiqamətinin dəyişdirilməsini, onun iqtisadi fəaliyyətin fiksasiya vasitəsindən xidmət müəssisələrində iqtisadi siyasətinin təkmilləşdirilməsi alətinə çevrilməsini, beynəlxalq norma və standartlara yaxınlaşmasını tələb edir.

Mühasibat uçotunun təşkilində ən mühüm amillərə aşağıdakılar daxildir: mühasibat uçotunun təşkilində xarici amillər (mühasibat uçotunun təşkili üçün qanunvericilik və normativ sənədlərin tələbləri, aktivlərin, kapitalın və öhdəliklərin uçotunun aparılması qaydası, habelə mühasibat uçotunun aparılması qaydası, maliyyə hesabatlarının, mühasibatlıq peşəsində etik standartların məzmunu, kənar istifadəçilərin məlumat ehtiyacları); mühasibat uçotunun təşkilinin daxili amilləri (müəssisədə mühasibat uçotunun missiyası; mühasibat məlumatlarının strukturuna və məzmununa rəhbərlik və maliyyə xidmətinin tələbləri; müəssisədə mühasibat işinin təkmilləşdirilməsi üçün daxili audit xidmətinin tələbləri; iqtisadi mühasibat məlumatlarının hazırlanması və istifadəçilərə təqdim edilməsi xərclərinin məqsədəuyğunluğu).

S. Kuznetsovanın fikrincə, konkret müəssisənin mühasibat uçotunun təşkili zamanı onun sahə spesifikasiyasını nəzərə almaq məqsədəuyğundur. Buna müəssisənin həyata keçirdiyi iqtisadi fəaliyyətin ayrı-ayrı növləri çərçivəsində deyil, onun sahə spesifikasiyasını səciyyələndirən əlamətlər nəzərə alınmaqla baxmaq lazımdır. "Müəssisə" termini daxili struktura malik olan obyekt kimi nəzərdən keçirilir. Burada müxtəlif əlaqələr (fiziki, texnoloji, iqtisadi, hüquqi) və insan münasibətləri birləşir. Əgər uçotun təşkilini obyekt kimi açıqlasa, o, daxili metodoloji struktura malik olmalı və müvafiq məcmu (təşkilati, hüquqi) münasibətlərin köməyi ilə onun tərkib hissələrinin qarşılıqlı əlaqəsini (uyğunluğunu) və müvafiq olaraq, mühasibat uçotu sisteminin səmərəli fəaliyyətini təmin etməlidir (Хорнгрех Ч.Т., Фостер Дж. 2005: с.123).

Xidmət sahələrinin müəssisələri tərəfindən mühasibat uçotunun aparılmasının təşkili sahəsində üç problem qrupu müəyyən edilmişdir. Birinci qrup mühasibatın təşkilati strukturu, uçot işçilərinin yerinə yetirdikləri funksiyaların bölünməsi ilə bağlı məsələlərin kifayət qədər işlənməməsi ilə bağlıdır. Mühasibat xidmətinin sayını sənəd dövriyyəsinin həcmi ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə həyata keçirmək məsləhət görülür. Problemlərin ikinci qrupu Mühasibat uçotu və vergi uçotu məqsədləri üçün uçot siyasətinin əsas elementlərinin yaxınlaşmasının mümkün variantlarının işlənilib hazırlanmasının zəruriliyi ilə bağlıdır ki, bu da uçot işlərinin əmək tutumunu azaltmağa imkan verəcək. Problemlərin üçüncü qrupu informasiya texnologiyalarının tətbiqi və mühasibat və vergi uçotunun aparılması zamanı istifadə edilməsi ilə bağlıdır. Bu problemlərin həlli üçün uçot informasiyasının emalının ən məqbul müasir proqramları müəyyən edilməlidir.

Müasir elmdə təbiətdə və cəmiyyətdə hər şeyin məhdud, daxili ziddiyyətli cisimlər və ya komponentlərin birlikləri şəklində mövcud olduğu fərziyyələr uğurla inkişaf edir. Sistem, ilk növbədə, real gerçəklikdə qarşılıqlı təsir göstərən əşyaların (komponentlərin), öz hərəkətliliyinin (aktivliyinin) mütəşəkkil bütövlüyə yönəldilmiş məcmusudur. Beləliklə, "Mühasibat uçotunun təşkili" kateqoriyasının mahiyyətinin açıqlanması uçot instrumenti şəklində müvafiq metodoloji təminat tələb edir. Bundan əlavə, bu günün bütün vacib aspektlərini təmin etməlidir, perspektivə yönəldilməlidir və "sərfəli" olmalıdır.

Uçot siyasəti bazar iqtisadiyyatının əsas prinsipinə – hüquqi sahə çərçivəsində sahibkarlıq fəaliyyəti azadlığına əsaslanır. Uçot siyasətinin formalaşdırılması prosesinin təşkilinə sistemli yanaşma müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur (Лосева А.С., Мераева С.В. 2019: с.86):

- hüquqi, rəqlament, informasiya və texniki təminat;
- subyektləri, obyektlərin, vəzifələri;
- təşkilat və metodologiyanın əsas prinsipləri;
- uçot siyasətinin formalaşdırılması prosesinin əsas mərhələləri;
- uçot-iqtisadi informasiyanın strukturu və məzmunu və onun istifadəsinin əsas istiqamətləri.

Xidmət sektoru müəssisəsində mühasibat uçotunun təşkili uçot və idarəetmə sistemlərinin normal fəaliyyətini təmin edən uçot siyasəti konsepsiyası, müəssisənin qarşısında duran müəyyən məqsədlərə nail olunması əsasında həyata keçirilir. Mühasibat uçotunun təşkilinin təsirliliyinə və səmərəliliyinə insanlar arasında qarşılıqlı münasibətlər, onların əmək fəaliyyətinin nəticələri, rəhbərliyin siyasəti və müəssisənin işçilərinin müxtəlif idarəetmə səviyyələrində kadrlara təsir etmək üçün istifadə olunan metodlar, səlahiyyətləri və funksiyaları təsir göstərir. Bu amillərin bacarıqlı vəhdəti zamanı uçot aparatının optimal strukturu yaradılır ki, bu da müəssisənin fəaliyyətinin yüksək səmərəliliyinə nail olmağa imkan verir. Bu, mühasibatlıq xidmətinin fəaliyyəti sahəsində ixtisaslı kadr siyasətinin vacibliyini bir daha təsdiqləyir.

Bununla əlaqədar V. Kovalev qeyd edir ki, müəssisənin normal fəaliyyəti də onun heyətinin, o cümlədən mühasibat xidmətinin işinin lazımı səviyyədə təşkilindən asılıdır. Müasir şəraitdə mühasibin rolu idarəetmə prosesində artıb və təsərrüfat əməliyyatlarının əks etdirilməsi üzrə texniki prosedurlara endirilmir. Uçot-analitik hesablaşmaların təşkilində və həyata keçirilməsində mühasibin rolu təkcə onun peşəkar statusu ilə deyil, həm də ona görə müəyyən edilir ki, o, təkcə mühasibin deyil, həm də maliyyə menecerinin və analitikin funksiyalarını özündə birləşdirməlidir.

Bunlar təkcə mühasibat uçotu üzrə biliyə malik deyil, həm də müəssisənin resurslarını idarə etməyi, onun fəaliyyətinin təhlilini və nəzarətini həyata keçirməyi və perspektiv üçün müəyyən qərarlar qəbul etməyi bacarmalı, öz aralarında paritet münasibətlərinin təşkilini bacarmalı olan mütəxəssislərdir (Тимофеева М.С. 2013: с.247).

Uçotun təşkilinin spesifik əlamətlərini nəzərə alaraq və müxtəlif müəlliflərin baxışlarını sintez edərək belə nəticə çıxarmaq olar ki, "Mühasibat uçotunun təşkili" termini bir tərəfdən təşkilati, informasiya və texniki təminat məqsədi ilə elementlərin sistemə birləşdirilməsi, digər tərəfdən isə mühasibat xidmətinin ifaçıların əməyi kimi səmərəli təşkili deməkdir.

Mühasibat siyasəti mühasibat uçotunun sistemli təşkilinin təmin edilməsinin başlanğıc formasıdır və müəssisənin səmərəli idarə olunmasını təmin etmək üçün əsasdır. Onun materializasiya mexanizmi kifayət qədər seçilmişdir (hüquqi sahə çərçivəsində) mühasibat sistemində informasiya axınlarının göstərilməsidir. Mühasibat uçotunun səmərəli təşkili mühasibat uçotu və idarəetmə proseslərinin funksiyalarının həyata keçirilməsini təmin etməlidir. Mühasibat uçotu sisteminin bir aləti kimi mövcuddur və nəzərə alınmalıdır (Вахрушина М.А., Карпова Т.П., Петров А.М. 2011: с.223):

- beynəlxalq təşkilatların tələbləri;
- elmi-texniki tərəqqiyə aid olan proseslər;
- dövlətin iqtisadi sisteminin strukturu;
- kadr hazırlığı və idarəetmə sahəsində ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması və yenidən hazırlanması.

Xidmət sektoru müəssisələrində mühasibat uçotunun təşkilinin müasir problemlərinin təhlilinin nəticələri aşağıdakı istiqamətlər üzrə metodiki təminatın təkmilləşdirilməsinin zəruriliyindən xəbər verir:

1) inteqrasiya olunmuş uçot sistemi çərçivəsində idarəetmə uçotu metodikasının inkişaf etdirilməsi;

2) xidmət sahələrinin müəssisələrində inteqrasiya olunmuş hesab planının formalaşdırılmasına metodik yanaşmaların işlənib hazırlanması;

3) mühasibat uçotunun registrlərinin təkmilləşdirilməsi.

Maliyyə, vergi, idarəetmə uçot növlərinin qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanan inteqrasiya olunmuş uçot sisteminin formalaşdırılması iqtisadi prinsipini təmin etməklə, uçot prosesini avtomatlaşdırılmış tərtibat və vahid ilkin uçot sənədlərinin emalı əsasında sadələşdirməyə, sürətləndirməyə imkan verəcəkdir.

3.3. Xidmət göstərən müəssisələrdə mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsi

Mühasibat uçotunun təşkilinin təkmilləşdirilməsi xidmət müəssisələrinin idarəetmə sistemində aparıcı rol oynayır. Müasir şəraitdə mühasibat uçotunun aparılması tələbləri artırılır: o, beynəlxalq standartların tələblərinə cavab verməli,

daxili və xarici informasiya istifadəçilərinin tələbatını ödəməli, fəaliyyətin səmərəliliyinin artırılması ehtiyatlarını müəyyənləşdirməli və "Biznes dili" olmalıdır.

Xidmət müəssisələrində mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsi çoxşaxəli, sistemli və məqsədyönlü prosesdir. O, bir neçə vacib addımı əhatə edir (Семенов М.И., Трубилин И.Т., Лойко В.И., Барановская Т.П. 2009: с.147):

- mühasibat xidmətinin qurulması və strukturunun təkmilləşdirilməsi;
- uçot siyasətinin müddələrinin ətraflı öyrənilməsi və onun cari variantının saxlanması;
- mühasibat məlumatlarının emalı üçün müasir texnologiyaların tətbiqi;
- iş axını cədvəlinin qeyd-şərtsiz və vaxtında yerinə yetirilməsinə nəzarət;
- tətbiq olunan mühasibat uçotu sisteminin təhlili və qiymətləndirilməsi, onun ən rasional və səmərəli formasının mövcud qanunvericilik çərçivəsində tətbiqi imkanlarının öyrənilməsi;
- daxili nəzarət sistemi qurulması və təkmilləşdirilməsi;
- digər mərhələlər (rəhbərliyin qarşıya qoyduğu vəzifələrdən, təşkilatın miqyasından və strukturundan, fəaliyyətinin xüsusiyyətlərindən və s. asılı olaraq).

Mühasibat uçotu məlumatların toplanması, qeydiyyatı, sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsinin davamlı prosesi olduğundan mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsi ilk növbədə aşağıdakılara yönəldilmişdir:

- mühasibat uçotu məlumatlarının emalı vasitələrinin qeyri-kafi səmərəliliyinin və natamamlığının səbəblərini aradan qaldırmaq;
- müəssisə rəhbərliyinin lazımı məlumatlara ehtiyacı ilə mühasibat uçotunun imkanları arasında optimal tarazlığın əldə edilməsi (mühasibat məlumatlarının tamlığı, vaxtında və keyfiyyətli olması ehtiyacı);
- istifadəçilərə səmərəli idarəetmə qərarları qəbul etməyə imkan verən mühasibat uçotu məlumatları vasitəsilə formalaşdırılması və s.

Mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsi prosesində mühüm əlaqələr də bunlardır:

- mühasibat uçotu sistemi ilə istehsalın təşkili, planlaşdırma və idarəetmə arasında səmərəli qarşılıqlı əlaqənin qurulması;

- uçot sisteminin təşkili və təkmilləşdirilməsi üçün riyaziyyat və kibernetikanın müasir nailiyyətlərindən istifadə edilməsi.

Mühasibat uçotunun aparılması əl üsulu ilə həyata keçirilir, buna görə də mühasibat uçotu reyestrlərində səhvlər yaranır, bunun üçün biz təklif edirik ki, pul vəsaitlərinin uçotu daxilolmalarının reyestrinin tətbiqidir. Pul vəsaitlərinin uçotunun qeydiyyatı təşkilatın pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında məlumatın əvvəlcədən tərtib edildiyi, ümumiləşdirildiyi və sistemləşdirildiyi sənəddir.

Cədvəl 5: Pul vəsaitlərinin mühasibat uçotunun təşkilində aşkar edilmiş nöqsanların aradan qaldırılması üzrə tədbirlər

Pozulması	Mümkün nəticələri	Çatışmazlıqların aradan qaldırılması və buraxılmaması üzrə tədbirlər
Əsas sənədlərdə düzəlişlərin olması (Məsələn, sabit kassa nömrəsi, tarixi, məbləği, və s.)	Nağd pulun kassaya gəlməsini gizlətmək mümkündür	İlkin sənədlərin düzgün formada mühasibata ötürülməsinin gücləndirilmiş nəzarəti.
Mühasibat uçotu reyestrinin rekvizitlərində səhvlərə yol verilməsi	Onlar əlavə xərclərə səbəb ola biləcək sənədlərlə bağlı böyük uğursuzluqlara səbəb ola bilərlər.	Sənədlərin müvafiq düzəlişlər etmək, sənədlərin doldurulması və yoxlanılması nəzarət gücləndirmək.
Daxili nəzarət sistemi yoxdur	Daxili nəzarət olmadıqda, İcranın pozulması ilə bağlı problemlər yarana bilər.	Daxili yoxlamanı rübdə bir dəfə keçirmək, bu, pozuntuları vaxtında aşkar etməyə imkan verir.

Mənbə: Коростелева Л.А: 2010, с.87

Mühasibat uçotunun aparılması əl üsulu ilə həyata keçirilir, buna görə də mühasibat uçotu reyestrlərində səhvlər yaranır, bunun üçün biz təklif edirik ki, pul vəsaitlərinin uçotu daxilolmalarının reyestrinin tətbiqidir. Pul vəsaitlərinin uçotunun qeydiyyatı təşkilatın pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında məlumatın əvvəlcədən tərtib edildiyi, ümumiləşdirildiyi və sistemləşdirildiyi sənəddir.

Müəssisənin pul vəsaitlərinin uçotunun reyestrinin mövcudluğu aşağıdakıları təmin edir (Тимофеева М.С. 2013: с.254):

- pul vəsaitlərinin səmərəli istifadəsinə nəzarət;
- pul vəsaitlərinin saxlanılmasına nəzarət;
- pul vəsaitləri ilə əməliyyatların düzgün və tam əks olunmasına nəzarət;
- pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatın formalaşdırılması üçün informasiya bazası.

İşlənən registrin variantında təşkilata nağd və nağdsız pul vəsaitlərinin daxilolmaları üzrə xronoloji qeydlər, həmçinin onların xaricolmaları nəzərdə tutulmuşdur.

Xidmət müəssisələrində mühasibat uçotunun təşkilini təkmilləşdirmək üçün onun operativliyini və analitikliyini artırmaq lazımdır. Bunu etmək üçün, kompüter üzərində avtomatlaşdırılmış emal tələblərini nəzərə alaraq sənədləşmə prosesini təşkil etmək, birləşdirmək və standartlaşdırmaq lazımdır. Sənədləşdirmə sisteminin mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılması vasitələrinə uyğunsuzluğunu aradan qaldırmaq, ilkin sənədləri maksimum sadələşdirmək, maşın daşıyıcıları ilə birləşdirmək, onların tərtib edilməsinin optimal dövriliyini seçmək lazımdır.

Avtomatlaşdırma şəraitində informasiyanın toplanması, qeydiyyatı, yığılması, saxlanması, emalı və ötürülməsi üçün vaxt və əmək xərclərinin azaldılması ən yeni vəsaitlərin bilavasitə təsərrüfat əməliyyatlarının təkmilləşdirilməsi prosesində tətbiqi nəticəsində əldə edilir. Yaradılan hesablama texnikası vasitələri və ilkin informasiyanın qeydiyyatı üçün hazırlanmış xüsusi metodikalar ilkin məlumatların toplanmasını kağız sənədin çıxarılma mərhələsindən yan keçməklə həyata keçirməyə imkan verir.

Mühasibat uçotu prosesinin kompüterləşdirilməsi aşağıdakılara imkan verir (Семенов М.И., Трубилин И.Т., Лойко В.И, Барановская Т.П. 2009: с.156):

- böyük miqdarda məlumatı emal etmək;
- mühasibat uçotu xətalari riskini azaldan və mühasibin sərf etdiyi vaxtı azaldan bir düyməni basaraq adi əməliyyatları həyata keçirmək;
- müxtəlif hesabatlar hazırlamaq;
- məlumatları təhlil etmək;

- AWP sisteminin (avtomatlaşdırılmış iş stansiyaları) yaradılması yolu ilə məlumatların alınması və mübadiləsində qarşılıqlı əlaqə yaratmaq;

- müəssisənin idarə edilməsinin bütün mərhələlərində mühasibat məlumatlarından operativ istifadə etmək;

- digər funksiyaları yerinə yetirir.

Avtomatlaşdırma və kompüterləşdirmənin mühasibat uçotu prosesinin təkmilləşdirilməsinə töhfə verməsi üçün kompüter avadanlığının alınması və mühasibat proqramının işlədilməsi kifayət deyil.

Avtomatlaşdırmanın effektivliyi və onun mühasibat uçotu prosesinin təkmilləşdirilməsinə təsiri bir çox aspektlərdən asılıdır:

- kadr hazırlığının dərəcəsi və proqramlarla işləmək üçün müvafiq bacarıqların mövcudluğu;

- istifadəçilərin mövcud modulları təşkilatın işinin xüsusiyyətlərinə və digər istehsal nüanslarına uyğunlaşdırmaq üçün sistem inzibatçılarının (və ya digər kompüter mütəxəssislərinə) mühasibat bölməsinin tapşırıqlarını tərtib etmək bacarığı;

- şirkətin heyətində mühasibat uçotunun əsaslarını bilən proqramçıların olması;

- digər aspektləri.

Mühasibat uçotu təkcə təsərrüfat fəaliyyətini əks etdirmir, həm də ona təsir edir. İdarəetmə prosesinin bir hissəsi olaraq, mühüm məlumatları təmin edir (Короosteлева Л.А. 2010: с.96):

- müəssisənin cari fəaliyyətinə nəzarət;

- onun strategiya və taktika planı;

- optimal resurslardan istifadə ölçmək və fəaliyyətinin nəticələrini qiymətləndirmək;

- qərar qəbul edərkən subyektivliyi aradan qaldırmaq.

Beləliklə, xidmət müəssisələrində mühasibat uçotu daha operativ olmalı, maddi resurslardan qənaətlə istifadə olunmasını, müraciət xərclərinin azaldılmasını, rentabelliğin artırılmasını təmin etməlidir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Aparılan dissertasiya tədqiqatı aşağıdakı əsas nəticə və təklifləri əldə etməyə imkan verir:

- İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrdə xidmət sahəsi sahibkarlıq fəaliyyəti üçün prioritet obyektidir. Xidmət sahəsinin genişlənməsi müasir iqtisadi gerçəklik meyillərindən birinə çevrilmişdir. Son illər Azərbaycan Respublikasında xidmət sektorunda artım müşahidə olunub;

- Xidmət sektoru müəssisələrinin spesifik xüsusiyyətləri iki istiqamət üzrə idarəetmə uçotunun metodologiyasına, metodikasına və təşkilinə təsir göstərir: xərclərin uçotuna və xidmətlərin maya dəyərinin qiymətləndirilməsinə (kalkulyasiya maddələrinin tərkibi, kalkulyasiya vahidinin müəyyən edilməsi, qeyri-mərhələli uçot metodundan istifadə, birbaşa xərclərin müəyyənləşdirilməsində çətinliklər, başa çatdırılmamış istehsalın olmaması (əgər göstərilən xidmətin müvəqqəti çərçivəsi yoxdursa), qaimə xərclərinin maya dəyərində əhəmiyyətli pay, xidmətlərin qısaldılmış istehsal dəyərindən istifadə edilməsi);

- COVID-19 artıq şirkətlərə, istehsala əlavə məhdudiyətlərdən ticarətə və səfərlərə qədər iqtisadi təsir göstərmişdir. Koronavirusun iqtisadi təsirləri maliyyə hesabatlarının mühasibat uçotu və auditi və təsirlənmiş korporasiyaların rəhbərliyinin hesabatları üçün əlavə nəticələrə səbəb olmuşdur. Koronavirusun iqtisadi nəticələri mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının auditi və təşkilatların idarəetmə hesabatları üçün əlavə nəticələrə malikdir;

- Mühasibat uçotu sistemində komputerlərin köməyi ilə uçot informasiyasının çevrilməsi prosesində informasiyanın operativ emalının təmin edilməsi, sintetik və analitik uçotun avtomatlaşdırılması, həmçinin xarici və daxili istifadəçilərə təqdim olunan bütün hesabat növlərinin avtomatlaşdırılmış formalaşdırılması məsələləri həll edilir. Bu informasiya prosesinin həyata keçirilməsi üçün işin təşkilinin müvafiq formalarına, texniki vasitələrə, verilənlərin çevrilməsinin metod və üsullarına, həmçinin müəyyən ixtisas personalına tələb olunur. Bütün bu elementlər müəssisənin mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılmış sistemini təşkil edir;

- Xidmət müəssisələri tərəfindən mühasibat uçotunun təşkili sahəsində üç qrup problem müəyyən edilmişdir. Birinci qrup xidmət müəssisələrinin təşkilati strukturu, mühasibin yerinə yetirdiyi funksiyaların sərhədlərinin müəyyən edilməsi ilə bağlı məsələlərin kifayət qədər işlənməməsi ilə bağlıdır. Mühasibat xidmətlərinin sayının hesablanması iş axınının həcmi ilə sıx əlaqədə aparılması tövsiyə olunur. Problemlərin ikinci qrupu mühasibat uçotu və vergi uçotu məqsədləri üçün uçot siyasətinin əsas elementlərinin yaxınlaşması üçün mümkün variantların işlənilməsi hazırlanması zərurəti ilə bağlıdır ki, bu da mühasibat işinin mürəkkəbliyini azaldacaq. Üçüncü qrup problemlər informasiya texnologiyalarının tətbiqi və onların mühasibat və vergi uçotunda istifadəsi ilə bağlıdır;

- Xidmət sektoru müəssisələrinin mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsi üçün hesab edirik ki, lokal göstəricilərin (kapital qoyuluşları, valyuta məzənnələrinin dəyişməsi, inflyasiya), ümumi iqtisadi göstəricilərin (xalis aktivlərin miqdarı və onların ətraf xarici mühiti: rəqiblər, alıcılar, təchizatçılar, əmək bazarı, iqtisadi, texnoloji, qanunvericilik, sosial-mədəni, beynəlxalq) öyrənilməsi, habelə mövcud uçot sistemlərinin və metodlarının dərinlən tədqiqi və ilk növbədə maddi və qeyri-maddi xidmətlər sahəsində dinamikanın dərinləşməsi vacibdir.

Aldığımız nəticələrdən aşağıdakı təkliflər verilmişdir:

- Maliyyə uçotunda diqqət yetirməyi məsləhət görürük: xidmət sektoru müəssisələrində ehtiyat sisteminin yaradılması və səmərəli fəaliyyət göstərməsi bizim fikrimizcə aşağıdakı məsələləri həll etməyə imkan verəcək: özünümaliyyələşdirmə qabiliyyətinin təmin edilməsi, göstərilən xidmətlərin çeşidinin inkişaf etdirilməsi və genişləndirilməsi, kapitalın qorunub saxlanması və maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi və s; bir çox xidmət növləri üzrə təqdim olunan xidmətlərin keyfiyyətini müəyyən edən standartlar, texniki şərtlər, şablonlar və digər normativ etalonlar mövcud deyil;

- Təşkilatın xidmət sektoru müəssisələrində hesabatlılığı onun əmlak və maliyyə vəziyyəti, təsərrüfat fəaliyyətinin qiymətləri və nəticələri barədə mühasibat uçotu məlumatlarına əsasən formalaşan vahid informasiya sistemindən ibarətdir. Biz proqnozlaşdırılan hesabatların tərtib edilməsini və əvvəlki illərlə müqayisə

edilməsini tövsiyə edirik ki, bu da müəssisənin vəziyyətini perspektivə səmərəli təhlil etməyə, onun fəaliyyətində dar yerləri aşkar etməyə, həmçinin gizli ehtiyatları müəyyən etməyə imkan verəcək;

- Uçot informasiyasının keyfiyyətinin artırılması, onun nəzarət funksiyalarının gücləndirilməsi, iqtisadi göstəricilərin əldə edilməsində təkrarlanmanın aradan qaldırılması məqsədi ilə xidmət müəssisələrində maliyyə, vergi, idarəetmə uçot növlərinin qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanan inteqrasiya olunmuş uçot sisteminin formalaşdırılmasını təklif edirik. Bu, iqtisadi prinsipin təmin edilməsi ilə vahid ilkin uçot sənədlərinin avtomatlaşdırılmış tərtibatı və emalı əsasında uçot prosesini sadələşdirməyə, sürətləndirməyə imkan verəcəkdir;

- Təklif olunan yanaşmaların praktiki tətbiqi xidmət müəssisələrinin mühasibat uçotu və daxili nəzarət sistemlərinin təkmilləşdirilməsinə, idarəetmə qərarlarının işlənilib hazırlanmasında və əsaslandırılmasında təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili metodlarının işlənilib hazırlanmasına və daha geniş tətbiqinə, onların səmərəliliyinin artırılmasına töhfə verəcək ki, bu da son nəticədə, bu təsərrüfat subyektlərinin maliyyə nəticələrinə, risk səviyyəsinə və investisiya cəlbediciliyinə müsbət təsir göstərəcəkdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Cəfərli H.A. (2009), İqtisadi təhlil. Dərslik. Bakı, “Elm və Təhsil” Nəşriyyatı, 560 səh.
2. Qasimov S.M. Azərbaycanda Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartlarına keçidlə bağlı yaranan problemlər və onların həlli yolları //“Maliyyə və uçot” jurnalı, 2008, (185), Bakı, səh.25-36
3. Sadıqov Ə.A. (2012), Mühasibat uçotu, Dərslik, Bakı, “Təhsil İşçiləri Mətbəəsi” MMC, 688 səh.
4. Salahov Ə.S. (2000), Mühasibat uçotunun kompüterləşdirilməsi, Windows versiyalı mühasibat proqramı dair elmi-praktiki vəsait, Bakı, 123 səh.
5. Salahov Ə.S. (2008), Mühasibat uçotunun kompüterləşdirilməsi: “Azmühasib” mühasibat uçotu proqramları paketinin tətbiqi xüsusiyyətləri, Dərs vəsaiti, Bakı, “Kooperasiya” Nəşriyyatı, 236 səh.
6. Salahov Ə.S. Milli Mühasibat Uçotu Standartları ve kompüter mühasibatının bəzi prinsipləri haqqında // “Kooperasiya” elmi-nəzəri jurnalı, 2009, 2(17), Bakı, səh.78-84
7. Salahov Ə.S., Mehdiyev V.M. (2016), Mühasibat Uçotu. Dərslik. Bakı, “3 sayılı Bakı Mətbəəsi” ASC, 566 səh.
8. Səbzəliyev S.M., Abbasov Q.Ə. (2015), Xidmət sahələrində mühasibat (maliyyə) uçotu, Dərs vəsaiti, Bakı, 384 səh.

İngilis dilində

1. Baldwin R., Weder di Mauro B. (2020), Economics in the time of COVID-19, A VoxEU.org Book, CEPR Press, London, 269 p
2. Cooper R. (), The Two-Stage Procedure in Cost Accounting Part One/ Journal of Cost Management, 2005, Vol.1, N.2, p.43-51
3. Gronroos C. (2000), Service management and marketing. West Sussex, 657 p.

4. Kolb R.V. (2005), Financial management: trans. from English / RV. Kolb, R. J. Rodriguez; preface. to the Russian edition of the Candidate of Economic Sciences E.II. Dracheva. M., Finpress, 688 p.

5. Leonge E.P. (2002), Fundamentals of accounting /E.P. Leone. M.: Infra-M, 329 p.

6. Peter A. (2001), Accounting and finance for non-specialists / Pearson education Limited, Third edition, 461 p

7. World Development Indicators (2015), Washington D.C., article, 204 p.

Rus dilində

1. Астахов В.П. (2001), Теория бухгалтерского учета, В.П. Астахов. М. Издательский центр “МарТ”, 397 стр.

2. Бычкова С.М., Ивахненко С.В. (2010), Информационные технологии в бухгалтерском учете и аудите/ Под ред. С. М. Бычковой, М., ТК Велби, Проспект, 216 стр.

3. Брага В.В. (2001), Компьютерные технологии в бухгалтерском учете на базе автоматизированных систем: практикум / В.В. Брага, А.А. Левкин. М.: Финстатинформ, 612 стр.

4. Бреславцева Н.А. (2006), Бухгалтерский учет на предприятиях сферы услуг / под ред. Н.А. Бреславцевой, Т.Д. Поповой. Ростов н/Д, Феникс, 441 стр.

5. Васильева Л.С. (2007), Бухгалтерский управленческий учет: практическое руководство/ Л.С. Васильева, Д.И. Ряховский, М.В. Петровская. М., Эксмо, 320 с.

6. Вахрушина М.А., Карпова Т.П., Петров А.М. (2011), «Бухгалтерский учёт в сфере услуг», Москва, 369 стр.

7. Друри К. (2003), Введение в управленческий и производственный учет, Пер. С англ. Под ред. С.А. Табалиной. М. Аудит, ЮНИТИ, 568 стр.

8. Егорова С.К. (2009), Основы бухгалтерского учета и аудита в сфере сервиса/ С.К. Егорова, К.Я. Денисова, М., Юристъ, 382 с.

9. Коростелева Л.А. (2010), Документация и документооборот в судебно бухгалтерской экспертизе, Вектор науки Тольяттинского государственного университета, 564 стр.

10. Кузнецова С. (2008), Технология организации бухгалтерского учета с учетом специфики субъектов хозяйствования, Бухгалтерский учет и аудит, 654 стр.

11. Лосева А.С., Мегаева С.В. (2019), Современные проблемы бухгалтерского учета в организациях АПК: учеб.пособие, Мичуринск: Издательство Мичуринского ГАУ, 119 стр.

12. Семенихин В.В. (2006), Услуги, практическое руководство/ под общей ред. В.В. Семенихина. М., Эксмо, 192 стр.

13. Семенов М.И., Трубилин И.Т., Лойко В.И, Барановская Т.П. (2009), Автоматизированные информационные технологии в экономике /: Под общ. ред. И.Т. Трубилина, М., Финансы и статистика, 416 стр.

14. Сио К.К. (2002), Управленческая экономика, пер. с англ. К.К. Сио. М. Инфра-М, 477 стр.

15. Смитиенко Б. (2007), Внешнеэкономическая деятельность, Б. Смитиенко. 3-е издание. М. ИНФРА-М, 586 стр.

16. Соколов Я.В. (2003), Новый План счетов и основы ведения бухгалтерского учета Я.В. Соколов, В.В. Патров, Н.Н. Карзаева. -М.: Финансы и статистика, 314 стр.

17. Терехова В.А. (2006), Международные и национальные стандарты бухгалтерского учета и отчетности: практическое пособие В.А. Терехова. М. Перспектива, 462 стр.

18. Тимофеева М.С. (2013), Бухгалтерский учет на предприятиях сервиса, Теоретические основы и практика бухгалтерского учета: учебное пособие М.С. Тимофеева, Б.Ю. Сербиновский, С.Н. Цветкова. М. Дашков и К, 1072 стр.

19. Ткач В.И. (2004), Управленческий учет на предприятиях сферы услуг. В.И. Ткач, О.Н. Гончаренко.- Москва-Ростов-на-Дону, ИЦ Март, 160 стр.

20. Хорнгрен Ч.Т., Фостер Дж. (2005), Бухгалтерский учет, управленческий аспект: пер. с англ. Ч.Т. Хорнгрен, Дж. Фостер; под ред. Я. В. Соколова. М., Финансы и статистика, 442 стр.

İnternet mənbələri

1. <https://www.stat.gov.az/>
2. <http://www.innovasjon norge.no/>
3. <http://bugulma-tatarstan.ru/news/news/avtomatika-i-uchet>
4. <http://cscb.su/n/0322s01/0322s01014>.
5. <https://kkm16.ru/uslugi/organizaciya-ucheta-v-sfere-uslug/>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Sənaye və xidmət iqtisadiyyatının xüsusiyyətləri.....	14
Cədvəl 2: “Xidmət” anlayışının təfsiri.....	15
Cədvəl 3 Sənaye məhsul və xidmətlərinin müqayisəli xüsusiyyətləri.....	25
Cədvəl 4: Mühasibat proqramlarının "1C: mühasibat 8.3" və "Best-5" müqayisəli təhlili.....	46
Cədvəl 5: Pul vəsaitlərinin mühasibat uçotunun təşkilində aşkar edilmiş nöqsanların aradan qaldırılması üzrə tədbirlər.....	64

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1: Məhsul və xidmətlərin həyat dövrünün mərhələlərinin müqayisəsi.....	25
--	----

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Azərbaycanda pandemiyanın iqtisadi sahələrə təsiri.....	30
---	----